КИРИЛ МИРЧЕВ

Българският език през вековете

НАУКА И ИЗКУСТВО

Проф. КИРИЛ МИРЧЕВ

Българският език през вековете

НАУКА И ИЗКУСТВО

СОФИЯ — 1964

В книгата се прави в общодостъпна форма преглед на най-важните етапи от развоя на българския език. Осветляват се условията, сред които се заражда старобългарският литературен език, като се подлага на критичен преглед и въпросът за двете старобългарски азбуки. Дава се обща представа за фонетичната и морфологичната система на старобългарския език. Характеризира се среднобългарската епоха от развоя на българския език. Накрая се прави преглед на общия развой на българския език до наши дни — на неговата фонетика и морфология.

Книгата е предназначена за студенти и научни работници, както и за всички интересуващи се от българското езикознание и по-специално от проблемите на българския език.

§ 1. УВОД

Българският език е член на голямото семейство на славянските езици. Във времето от VI до IX в. на нашата ера славяните са населявали обширни области в Европа. Предците на днешните източни славяни (руси, украинци, белоруси) са обитавали територите по течението на реките Днестър, Днепър, Ока и горна Волга; предците на днешните западни славяни (поляци, чехи, словаци, лужичани) са живеели в областите на реките Одер, Елба и Висла, като се простирали и на юг в посока към Дунав, а предците на днешните южни славяни (българи, сърби, хървати, словенци) са заемали целия Балкански полуостров заедно с приалпийските области, както и областите на север от средното и долното течение на Дунав. Издънки от южните славяни в тази епоха обитавали и в редица острови в Бяло и Адриатическо море.

Толкова широкото разселване на славянските племена е допринесло за разпадането на онзи, сравнително взето, единен праславянски език, на който са говорели в далечни времена всички славяни, когато не само езиково, но и етнически са представяли много по-единно цяло и са населявали далеч по-малки по обхват области в Източна Европа. В периода от VI до IX в. на нашата ера става постепенното обособяване на отделните славянски езици чрез тяхното бавно, но непрекъснато отдалечаване от праславянския език. В тази епоха започва бавно да се оформява и българският народностен език въз основа на племенните диалекти на югоизточната група на южните славяни, т. е. на ония южни славяни, които се заселили в днешна България, в Беломорска и Източна Тракия, в Македония, в долината на р. Морава и в някои области на днешна Румъния, Албания и Гърция.

Най-ранните прояви на разграничаване между зараждащите се славянски езици са били от фонетично естество. Така напр. в диалектите на славяно-българските пле-

мена от тази епоха праславянските звукови съчетания *тй* и *дй* са се променили в *шт* и *жд*, сравни *свѣшта* от праславянско *свѣтйя* и *межда* от праславянско *медйа*. Във всички останали славянски езици тия звукови съчетания се променят по различен, специфичен за всеки отделен славянски език начин. Ранно отличие между диалектите на славяно-българските племена и диалектите на другите славянски племена се установява и във връзка с развоя на типичната за праславянския език гласна ѣ, която носи наименование *ят*. Само в диалектите на славяно-българските племена тя се развива в широко *е*, много характерно за българския език. Подобно произношение и до днес е много характерно за нашия език, сравни напр. *хляб* или диалектично *хлäп* (*ä* означава широко *е*) вм. праславянско *хлѣбъ*.

С течение на времето покрай тези начални различия започват да се развиват и други, които обхващат цялата система на езика. В IX в. на нашата ера българският народностен език е напълно обособен, за което допринасят и създалите се племенни съюзи сред славяно-българските племена, а по-късно и основаната в 681 г. славяно-българска държава.

В своя по-сетнешен развой българският език преживява редица промени, една част от които се споделят и от останалите славянски езици. В по-основните си линии обаче този развой се е движел по специфичен път, характерен само за българския език и обусловен от създалите се в езика развойни тенденции или вътрешни закони на развой, които са в тясна зависимост от типичната историческа съдба на българския народ, главно от продължителното общуване със стари и нови езици, които са се говорели на Балканския полуостров.

§ 2. ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИЗУЧАВАНЕ МИНАЛОТО НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Както миналото на всеки друг език, така и миналото на българския език се изучава по източници, които са няколко вида. На първо място тук спадат **писмените паметници** от различни епохи. Тъй като не всички народи са били поставяни в еднакви условия на развой, писмени паметници, писани на техен език, са възниквали

в различно време — едни по-рано, други по-късно. С появата на писмени паметници се слага край на доисторическия живот и се поставя началото на историческия живот на даден език. Първите български писмени паметници възникват във втората половина на IX в. Това са били богослужебни книги, преведени от гръцки от братята Кирил и Методий. По своята старинност тези преводи превъзхождат писмените паметници на всички останали славянски народи, както и паметниците на по-голямата част от европейските народи. От IX в. нататък в течение на цели столетия се развива книжнина на български език, която е отбелязвала в своя живот ту подем, ту упадък и винаги е носела идеологичния отпечатък на своето време. При все че езикът, на който е била писана тая книжнина през епохата на феодализма, е бил най-често скован от традицията и изпълнен с отживели форми, писмените паметници, запазени от различни векове, са първостепенен източник за изучаване на миналото на българския език. Покрай тях за тази цел служат и различните стари надписи и бележки, правени обикновено върху камък.

Друг важен източник за изучаването на миналото на българския език представят съвременните български териториални говори. Отличително за тези говори е това, че в граматичния им строеж се наблюдава ту по-напреднал етап на развой, ту по-изостанал. С тая своя особеност, както и с това, че пазят множество езикови архаизми, съвременните териториални диалекти служат като първостепенен източник за изучаване на историята на българския език.

Трети източник за проучване миналото на българския език представят местните названия, които се отличават с особено голяма архаичност. Те се предават от поколение на поколение, без да претърпяват коренна промяна. Без особени промени местните имена на по-значителните географски обекти се възприемат и от чуждоезично население, което се настанява в нови, обитавани порано от друго население области. От много голямо значение за проучване миналото на българския език са местните названия от славянски произход, които се срещат в много голям брой в днешна Гърция, Румъния и Албания. Те са наследени от старото славяно-българско население, което дълги векове е обитавало големи области в тия

страни, и служат като преки свидетелства за езика на това изчезнало население. Разбира се, голямо значение за историята на българския език имат и многобройните архаични местни имена, които се срещат в днешните български земи.

§ 3. ПЕРИОДИ В РАЗВОЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Както е добре известно, езикът се развива с много бавен темп, с постепенно натрупване на ново качество и постепенно отмиране на старите качества. В този свой бавен развой езикът винаги достига до един стадий, когато елементите на новото качество вземат връх над елементите на старото качество. Тогава говорим, че езикът е навлязъл в нова фаза на своя развой. Подобно движение, при което се забелязва преход към ново качество на граматичния строеж, е много типично и за живота на българския език. Съобразно с това движение ние с пълно основание пристъпваме към разделение на българската езикова история на четири периода. Първият от тях е така наречениият предписмен период, в течение на който се формира българският народностен език. Той обхваща времето на заселването на славяно-българските племена на Балканския полуостров до втората половина на IX в. Когато българо-славянските племена се настаняват окончателно на Балканския полуостров, те са изживявали последните фази на своя първобитен родовообщинен строй и са преминавали към по-високата фаза на тоя строй, именно към създаване на племенни съюзи. Техните племенни диалекти са били твърде близки един до друг и са изживявали общо най-важните фази на своя развой. Бавното и постепенно формиране на българския народностен език става именно въз основа на тия племенни диалекти. Началните признаци на езиково обособяване сред славяно-българските племенни диалекти се появяват, преди още главната маса на славяно-българските племена да е преминала на юг от Дунав. Общите развойни тенденции в процеса на това обособяване са продължили да се проявяват и по-късно, и то както сред заселилите се на Балканския полуостров българо-славянски племена, така и сред останалите да пребивават в източната част на унгарската низина, в Седмиградско и във Влахия техни славянски съплеменници.

Известна представа за езиковите особености на славяно-българските племенни диалекти в периода преди възникването на старобългарските паметници можем да получим чрез анализ на многобройните славяно-български местни названия, оцелели от оная далечна епоха в посочените области, както и въз основа на старите славяно-български заемки, проникнали в унгарски, румънски и гръцки език. Най-подходящи обаче за тази цел са местните славяно-български названия в днешните гръцки земи. Славяно-българското население в Гърция изчезва много порано, отколкото в отвъддунавските области. Освен това гръцките земи са стояли далеч от каквото и да било покъсно влияние на някой друг славянски език. Не е било така с отвъддунавските области, които се заемат сега от унгарци и румъни. Заобиколени отвсякъде с различни славянски народи, те са изпитвали в течение на много векове тяхното разнообразно влияние.

В сравнение с малкото славянски лексикални заемки в гръцки език местните наименования от славянски произход в днешните гръцки земи изненадват със своето голямо количество. По-голямата част от тези местни наименования отразява много стари фонетични черти от езика на славянското население, което в началния период на славянското заселване на Балканския полуостров бе проникнало до най-южните части на днешна Гърция.

Лингвистичният анализ на тези местни имена ни разкрива някои интересни страни от фонетиката на българския език в предписмения период от неговия развой. Така например гласната *о* е имала широк характер, който се запазва и през ранния старобългарски период; гласна *ъ* и гласна *ъ* са имали гласеж, близък до *у*, т. е. до гласежа на оная праезична гласна, от чиято дълга и кратка разновидност те са произлезли; гласна *ь* е имала гласеж, близък до *и*, т. е. до оная праезична кратка гласна, от която тя е произлязла; ятовата гласна е имала вече своя типичен български гласеж на широка гласна; слабите ерови гласни са се пазели; пазело се е и различието между меко и твърдо сонантично *р*, т. е. различието, което е съществувало в изговора на *р* в думи като *врьхъ дрьжава*, от една страна, и *кръма скрьбь*, от друга; ликвидната метатеза, т. е. преобразяването на праславянски *гордъ, голва, берза, мелко* в *градъ, глава, брѣза, млѣко*, все още не е била прокарана; третата палатализация на

задноезичните съгласни, т. е. омекчителният процес, по силата на който от едно *отькъ* се получава *отьць,* е била все още ограничен процес.

Вторият период в развоя на българския език е старобългарският. Това е периодът от втората половина на IX до XI в. включително, когато в българските земи започва да се използува като литературен език солунският диалект на братята Кирил и Методий, на който са били преведени за пръв път на български език богослужебни книги от гръцки език. Първоначалните преводи на солунските братя са отразявали един български диалект от втората половина на IX в. в неговата възможно най-чиста форма. Ние нямаме сериозни основания да предполагаме, че този диалект се е отличавал чувствително от останалите съвременни нему български диалекти. Следователно в първите преводи на солунските братя е било отразено доста точно тогавашното състояние на българския език.

Сведения за старобългарския период черпим от старобългарските паметници, които не са много на брой. По време на своето възникване те се отнасят към X и XI в. Те са нищожно пряко наследство от развилата се в българските земи широка и богата книжовна дейност, основите на която бяха положени от непосредствените ученици на солунските братя Кирил и Методий. Нито един от запазените паметници не представя оригиналът на някои от първоначалните преводи на солунските братя. Определянето им като старобългарски паметници става главно въз основа на езиков критерий, тъй като нито един от тях не носи специално означена дата на своето възникване. Ценен допълнителен критерий е и палеографският. Взети вкупом, старобългарските паметници отразяват в езиково отношение най-старинната документално засвидетелствувана фаза от развоя на българския език. Главно значение има в случая старинната фонетика на отразения в тях език. Както фонетичното, така и морфологичното единство на паметниците е нарушено в слаба степен под влияние на различни български диалекти от X и XI в. и под влияние на естествения развой в една или друга посока, изживян от българския език в посочения период от време. С това значението на паметниците за проучване развоя на българския език се повишава. Те могат да се смятат за верни отразители на общото съ-

стояние на българския език през X и XI в. Разбира се, не трябва да се изпуска из пред вид обстоятелството, че те са преди всичко литературни произведения. Несъмнено е, че още първоначалните Кирило-Методиеви преводи, колкото точно да са отразявали особеностите на владения до съвършенство от солунските братя българо-македонски диалект, не са се покривали напълно с него, защото не са могли да не бъдат в по-голяма или по-малка степен повлияни от гръцките оригинали. Влиянието е засягало тяхната лексикална страна, а понякога и някои синтактични обрати. Още в Кирило-Методиевите оригинали са се срещали непреведени гръцки думи, чужди на народния език, а също така и новосковани ненародни изрази, образувани по чужд, гръцки образец. След като така литературно обработен езикът на Кирил и Методий е започнал да се използува за църковни и културни нужди в Моравия, той не е могъл с течение на времето да не бъде повлиян, при това пак само в лексикално отношение, от местния западнославянски език. В старобългарските паметници, особено в ония от тях, които са писани с глаголица, се срещат известно число моравизми. Както гръцкото, така и допълнителното моравско влияние не са засягали граматичната структура на българо-македонския диалект на солунските братя, поради което засвидетелствуваният в старобългарските паметници език с пълно основание може да се сметне за верен отразител на граматичните особености на българския език от X и XI в.

В старобългарските паметници, които са били писани главно в две книжовни огнища — в Охрид и Преслав, — са намерили, както подчертахме вече, място ред диалектични черти, които ни дават известна, макар и слаба представа за диалектното разделение на българския език през X и XI в. Не може да се каже, че в паметниците са засвидетелствувани всички диалектни особености на българския език от този период. В основата на старобългарския литературен език остават да лежат главните граматични и лексикални особености на солунския говор. В цялата българска книжовна продукция не само през X и XI в., но и много покъсно се полагат усилия да се спазват колкото е възможно по-точно главните особености на тоя диалект, признати за литературни.

Косвени данни за българския език през X и XI в., по-специално за неговата лексикална страна, черпим и от

по-късни преписи на произведения, които са били съчинявани или превеждани в българските земи през старобългарския период. Голяма част от тези преписи са запазени в сръбска или руска редакция. В тяхното число влизат съчинения на писателите от Симеоновата епоха, библейски текстове, правна литература като Номоканона, преведен от Методий, и сборника Законъ соудьны людемъ, както и известна апокрифна книжнина.

Старобългарският език, с чиито основни фонетични и морфологични особености ще се запознаем по-нататък, се е отличавал с много богата вокална система. Той е бил напълно синтетичен език и с флективното си богатство е превъзхождал старогръцкия и латинския език. С богатството на форми се е отличавала и неговата глаголна система. Общо взето, с цялата си граматична структура той е стоял все още доста близо до праславянския език, който сравнителното славянско езикознание възстановява теоретично в доста големи подробности. В сравнение с особеностите, които характеризират състоянието на българския език в епохата преди създаването на славянобългарска книжнина, българският език от периода, включен между IX и X в., се отличава с напреднал стадий в развоя на редица свои граматични свойщини, някои от които съвпадат със съответен развой и в останалите славянски езици, но други бележат засилване на типични български черти. Така българският език от тази епоха загубва тоничния характер на общославянското ударение и престава да се характеризира с квантитетно различие между многобройните си гласни. Метатезата на ликвидните съгласни е вече напълно прокарана със закономерност, която е отличителна и за останалите южнославянски езици. Освен изпадане на слабите ерове, един процес от общославянски характер, в старобългарски език наблюдаваме частичен преход на силните ерови гласни в качествено нови гласни *о* и *е*, фонетичен развой, който е чужд на останалите южнославянски езици. Рязко се отделя старобългарският език от стоящите най-близо до него южнославянски и източнославянски езици с пренебрегването на епентетичното *л*. Трябва да подчертаем и устойчивостта на назализма през старобългарската епоха, особеност, която повечето славянски езици през тази епоха не са притежавали вече. В областта на имената очертаването на някои склонитбени ти-

пове, като например категорията на имената със стара основа на съгласна, като непродуктивни и тяхното бързо изчезване е общославянско явление. В глаголната система в старобългарски език с голяма устойчивост се поддържа старото богатство на глаголни форми, като се проявява тенденция само към премахване на изолирани по своето образуване глаголни форми, които биват замествани с напълно равностойни по значение нови форми.

През XII, XIII и XIV в. българският език се намира в своя следващ период на развой, трети по ред, който обикновено наричаме *среднобългарски*. Това е времето, през което българският език изживява най-съществените промени в своя граматичен строеж. Във връзка с настаняването на аналитизма този период е изцяло преходен. В течение на XII, XIII и XIV в. богатата старобългарска падежна система започва бавно да се руши, за да направи място на аналитични средства за изразяване на синтактичните отношения. Както за този основен процес в развоя на българския език, така и за редица други не по-маловажни новости от фонетичен, морфологичен и синтактичен характер ние намираме действително малко, но доста красноречиви доказателства в паметниците, които възникват през тази епоха в българските земи. Тези паметници, наречени *среднобългарски*, общо взето, се отличават с краен консерватизъм на своя език, особено в морфологията и синтаксиса. Огромна част от тях представят преписи на богослужебни книги. Този техен характер има решително значение за архаичния изглед на езика им, който е бил доста отдалечен от говоримата реч. Не са малко местата в тия паметници, от които може да се съди, че текстът им често е бил вече неразбираем за преписвачите, вследствие на което те са допускали чудновати грешки и безсмислици.

Началото на среднобългарския период е ознаменувано с едно много типично явление в езиковите паметници във връзка с носовите гласни, именно с тяхната размесена употреба. Във всички паметници, които палеографски и езиково не могат да бъдат отнесени след XI в., употребата на носовките е, така да се каже, правилна, т. е. точно такава, каквато е била в първоначалните Кирило-Методиеви преводи. От XII в. нататък няма паметник, който да не показва объркана употреба на носовите гласни. Явлението стои във връзка с особен развой на

тия гласни, които в прехода от XI към XII в. променят своя гласеж и губят оня звуков характер, който са имали през старобългарския период. Среднобългарският писател обаче мъчно се е решавал да скъса със старата графична система и да означи с други графични средства новото звуково съдържание на старите носовки. Той запазва старите буквени знаци, но под напора на говоримата реч ги употребява крайно объркано, с което замъглява векове наред истинския развой на носовите гласни и по тоя начин създава една от най-заплетените проблеми на българската историческа фонетика. Същото се отнася до голяма степен и до означаването на звуковите промени на редица други гласни. Бавният, но непрекъснат развой на българския език от X до XIV—XV в. причини значителни промени в целия негов строеж, като засегна чувствително и неговата фонетична система. Писмото обаче остана далеч от тоя развой. Противоречието, което бе създадено между живия език и пригодената към по-друга фонетична система кирилска азбука, предизвика истински хаос в среднобългарската книжнина. Реформатори като патриарх Евтимий, които се силят да внесат ред в среднобългарското писмо, се лутат в безизходица вследствие на своето преклонение към завещаните от старината букви. С цел да запазят старите писмени знаци те измислят изкуствени правила за тяхната употреба, които е било крайно трудно да се прилагат на практика. За процесите, които са настаявали в развоя на езика, за свойствата на стария език, към които е била пригодена кирилицата в X в., те са имали крайно смътна представа.

За щастие среднобългарските писатели не са смогвали винаги да следват строго и последователно нормите на стария език и са допускали ред отклонения, които ни помагат да съзрем зад изкуствено създаваната архаична обвивка на езика какво е било състоянието на говоримата реч през среднобългарския период, ако не в необходимите подробности, то поне в най-едри очертания.

Ние изтъкнахме вече, че упоритото задържане на знаците за старите носови гласни и неумението да се означат по-ясно настаналите с тях звукови промени ни затруднява много в по-точното определяне на хода на техния развой, но малкото на брой примери в среднобългарските паметници, когато на мястото на голямата носовка е употребена ерова гласна или обратно, и сравни-

телно по-честите примери, когато на мястото на същата гласна е употребена гласна *а* или обратно, ни дават пълно основание да твърдим, че назализмът в български език в периода от XII—XIII в. е бил вече изживян в по-голяма част от българските диалекти. Въз основа на случайни отклонения от подобен характер ние вадим по-нататък заключение, че през среднобългарския период гласна *ѣ* е престанала да бъде характерна за звуковата система на българския език, че ятовият изговор на старата ятова гласна е започнал вече в известни български диалекти да отстъпва място на екав изговор, че наченките на вторичното изясняване на еровата гласна са били вече налице, че прогресивното затвърдяване на консонантната система се е намирало в по-напреднала фаза, отколкото през старобългарския период и че по-голямата част от българските диалекти не са познавали вече плавни съгласни със сричкотворна функция. По такъв начин смело може да се каже, че във фонетично отношение българският език е достигнал през среднобългарската епоха такъв стадий на развой, който е близък до неговата съвременна фонетична система.

Ние вече подчертахме, че в морфологично отношение езикът на среднобългарските паметници е доста консервативен. Но и в тая област вследствие на редица отклонения от стария тип на езика, някои от които са ставали случайно, а други са се установявали като широко възприемани норми на литературния език през XII, XIII и XIV в., можем да видим новите морфологични черти, които са били развити в български език през среднобългарската епоха. А те не са били малко. Най-важни са, разбира се, промените, които са ставали с падежните форми. Постепенното настаняване на аналитизма в български език безспорно е започнало още в късната старобългарска епоха. Днешното състояние на падежните остатъци в български език, именно тяхното неравномерно разпределение по диалектите, запазването им като пожизнени езикови явления, например само в родопските говори и в говорите в Южна Албания, ни свидетелствува ясно, че процесът на разпадането на падежните форми не е протичал равномерно във всички български говори през среднобългарско време. Окончателното настаняване на аналитизма е било предхождано от редица промени в българското склонение, които, както споменахме вече, се

явяват в паметниците било случайно, пропуснати несъзнателно от преписвачите, било като особености в една или друга степен, редовно употребявани от писателите. Едва ли можем да се съмняваме, че известна част от тези промени са имали изкуствен, книжен характер и не са стояли в съгласие с процесите, изживявани от народната реч. Създаването на изкуствени падежни форми в период, когато склонението в народния език е било в упадък, е твърде лесно обяснимо явление, особено у слабо подготвени книжовници, каквито са били известна част от създателите на среднобългарската книжнина. По-голямата част обаче от отклоненията, които наблюдаваме в среднобългарското склонение, представят, така да кажем, естествен етап в неговия развой към пълно изчезване. Това се вижда между другото и от факта, че там, дето са възможни съпоставки с днешното състояние на формите в български език, те не му противоречат. Ще изтъкна един-два по-характерни примера. Една от най-ярко очертаващите се промени в българското склонение през среднобългарската епоха е ограничаването на меките варианти в склонението на имената от *о-* и *а*-основа. Безспорно този процес на опростяване на склонението стои в тясна зависимост от прогресивното затвърдяване на българския консонантизъм. Той ясно се оглежда и в почти напълно заличената разлика между наследените от тези две категории имена в новобългарски. Нека приведем като пример изравняването във формите за множествено число на имената от *а-* и *йа*-основа — *жени* и *души* — срещу разграничаването, което е съществувало в старобългарски, сравни жены, доушѧ. Процесът на опростяване на склонението се отразява и в обобщаването сред имената от различни категории на определени окончания. Най-широко обобщени падежни окончания в среднобългарски са -ѣи за род. пад. мн. ч., -ми за твор. пад. мн. ч., -оⷯъ за мест. пад. мн. ч. Особено място сред тези явления заема обобщаването на окончанието -ѣⷯъ за мест. пад. мн. ч. като окончание за род. пад. мн. ч., например рѡдѣⷯъ (име от *о-* основа), вол҃ѣⷯъ (име от *йа-* основа), сѣмєнѣⷯъ (име от съгласното склонение). Процесът е ставал под влияние на местоименното склонение, в което тези два падежа носят едно и също окончание. Жизнеността на това явление през среднобългарския период се подчертава от факта, че и до днес в родопските говори се

срещат форми като *с лелинцех, от вуйчовцех, до Райчовцех.* Наред с тези смесвания на формите между различните склонитбени типове с тенденция към премахване на старото разнообразие в падежните окончания през среднобългарската епоха се наблюдава и разрастване на предложно-падежните конструкции. Това безспорно представя етап към окончателно занемаряване на падежните окончания, които постепенно прехвърлят главната тежест на своите синтактични функции върху предлозите.

Невъзможно е тук да бъде изчерпано цялото разнообразие от езикови факти в среднобългарските паметници, което свидетелствува за постепенното рушене на флективната система в български език. Ще добавим само, че в български паметници от XII, XIII и XIV в. се намират известни места, дето вместо очакваните форми на някой падеж е употребена представителната именителна форма в единствено или множествено число. Това се случва най-често след някои предлози, които съобразно със синтактичните закономерности на стария език са се съединявали с определени падежни форми. Такъв е например случаят с онова място в Боянския надпис от XIII в., дето четем при царество блъгарское вм. при царествѣ блъгарьскѣмь. Друг тип красноречиви доказателства за разколебаната падежна флексия в български език представят случаите с отсъствие на обичайната за езиците със синтетична система падежна конгруенция, т. е. с отсъствие на падежна съгласуваност между определения и определяеми. Подобни пропуски са възможни само в езика на писатели, в обиходния говор на които падежите са били разколебани и тяхната правилна употреба е била въпрос само на добра школовка.

Интересни се фактите, които се наблюдават в среднобългарските паметници във връзка с настаняването на аналитизма сред прилагателните. В някои паметници от XIV в. се наблюдава доста смела употреба на аналитично предадени степени за сравнение. Такъв паметник е например Троянската повест, в който не намираме големи следи от замяна на падежни форми с аналитични конструкции сред съществителните. В този паметник обаче откриваме някои съвсем свободно предадени аналитични форми на степени за сравнение сред прилагателните. Същото нещо характеризира и някои по-късни паметници от XV и XVI в., писани на традиционен среднобългарски

език, представящи в същност преписи на преводни литературни произведения от Иваналександрово време.

По такъв начин ние установяваме, че в периода от XII до XIV в. българският език е изживявал най-важните етапи на прехода от синтетизъм към аналитизъм. В края на XIV в. в повечето български говори аналитизмът е бил господствуваща черта в областта на имената. След този век в българските говори, де в по-малка, де в по-голяма степен, са се употребявали падежни форми само при имена, означаващи лица. Следите от тази привилегия на имена, а също така и на местоимения, свързани с категорията одушевеност, личи и до днес в български език.

Наред с разпадането на падежната флексия през среднобългарския период е намерила своя пълен разцвет и друга една много типична за българския език граматична особеност. Това е членната форма. Въпросът за следите от нейната употреба в среднобългарския период представя много по-трудна проблема, отколкото установяването на заченките и развоя на аналитизма. Среднобългарските писатели са отбягвали упорито членната форма и това им се е удавало много по-лесно, отколкото замъгляването на аналитичните изразни средства. В среднобългарските паметници се откриват доста скромни следи от употреба на членна форма. В това отношение имаме действително едно от най-убедителните доказателства за голямата отдалеченост, която е съществувала между литературен и народен език през среднобългарската епоха. Но българската членна форма и в днешния си вид крие толкова архаични белези, че е напълно необяснимо как доскоро по-голямото число от изследвачите ѝ приписваха късен произход. Преди всичко напълно ясните следи от склоняван член в българските диалекти говорят убедително, че зараждането на тая граматична категория е ставало в период, когато падежната флексия е била все още жива в езика. Само със стар период от развоя на езика може да се свърже днешният вид на показателните местоимения, които са поели функцията на членни форми, например показателното местоимение тъ за среден род мн. ч., сега членна форма за множествено число на имената от среден род. В същност това местоимение е престанало да се употребява в български език още в среднобългарската епоха.

И така най-съществените особености на българския език през среднобългарската епоха са постепенният упадък на падежите и появата на членната форма. Много горещо обсъждан, както се знае, е въпросът за причините, които са дали тази толкова типична за българския език насока на развой, напълно чужда на останалите славянски езици. Подробното разглеждане на явленията, анализът на последователните етапи, през които те преминават, оставят дълбокото впечатление, че имаме пред себе си естествено развили се процеси. Все пак не трябва да се изпуска из пред вид обстоятелството, че със същите особености се характеризира развоят и на други балкански езици. Най-оправдано би било да се приеме, че по една или друга причина във всички балкански езици се зараждат еднакви развойни тенденции, които довеждат в тия езици до аналогични резултати. Развойната насока, както ще видим и по-долу, е била обща, но до крайните резултати винаги се е идвало с използуване на специфичните за всеки отделен език средства.

Обликът на българския език през среднобългарската епоха се допълва от ред важни морфологични особености, които са се развивали постепенно в българските диалекти и като широко разпространени вече езикови черти са успявали да проникнат на места в паметниците, като са разбивали тяхната архаична езикова броня. На някои от тях в същност е бил оказван, сравнително взето, добър прием. Така стои например въпросът с настаняването на именителното окончание *-ове* при едносричните имена от мъжки род. Окончанието е доста често, особено в паметниците от XIV в. В забележително ограничени размери се е проявила друга една много характерна черта в развоя на българския език — именно загубата на родовите окончания на прилагателните и родовите местоимения за множествено число. По-ясни примери от този процес наблюдаваме в XIV в., например във формата разложкн полове вм. разложсцн попове в текста на царските грамоти. По-широко място са успели да заемат примерите, които свидетелствуват за изчезването на дуалиса — двойственото число на имената и на глаголите. Но все пак ходът на най-важното тук явление — настаняването на формата за новобългарското бройно число като остатък от старото двойствено число — ни остава тъмен. Паметниците не са в състояние да го осветлят с нито един пример.

Значителни са били промените и в областта на глаголите. Нека отбележим обаче, характерни тук са преди всичко аналогичните изравнявания между някои форми или заместването на едни форми с други, но не и някакво обедняване на системата на глаголните времена, която продължава да пази старото си богатство. По-особено е положението с именните глаголни форми — инфинитивната форма и причастията. Тяхното ограничаване е ставало успоредно с настаняването на аналитизма сред имената. Старата инфинитивна форма е масово застъпена в среднобългарските паметници, разбира се, предимно по традиция. Нейни формални опростявания, например от вндѣти във вндѣть, които съвпадат с някои преживелици от нея в днешните български говори, ни карат да допускаме, че през среднобългарската епоха сме имали само ограничаване, но не и пълно изчезване на тази форма. Масово са застъпени в среднобългарските паметници и причастните форми, но пак само по традиция. Те са загубвали постепенно в народния език своята жизнена традиция. Принуден да ги употребява често, среднобългарският книжовник, у когото усетът за типичното в тяхното значение е изчезвал, започва да им придава стойност на определени глаголни форми. Почти няма среднобългарски паметник, който да не отразява тая особеност.

Промените, които са ставали с чистите глаголни форми, както казах, не са засягали богатството на изразяваните чрез тях глаголни времена. Категорията на простото бъдеще време например е престанала да бъде характерна за българския език през късната среднобългарска епоха. Поради това бъдеще време остава да се изразява само със сложни форми. Ограничено е мястото на друга една нова черта в областта на глаголите, именно смесването на окончанията на имперфекта и на аориста и установяване на различие в основите, от които са се образували тези две минали времена. В Добрейшовото евангелие, среднобългарски паметник от XIII в., сред многобройните архаични глаголни форми за минало свършено време се прокрадват и формите работахмъ, посѣтихте, рекохѫ, които имат нови окончания, еднакви вече с окончанията на минало несвършено време. На смесица от фонетични развития и аналогични изравнения дължи своето възникване и новата глаголна група на *а*-спрежение, един доста важен факт в развоя на българската глаголна система.

Наченките на това ново спрежение са ясни, макар и не многобройни, в паметниците от късната среднобългарска епоха.

Доста рано в среднобългарските паметници се явяват и някои аналогични изравнявания в заповедните форми на глаголите. Процесът се е изразил в обобщаването на окончание -ѣте за 2 л. мн. ч., което измества окончанието -нте, характерно за една част от заповедните форми на старобългарския език.

Среднобългарският период е забележителен и с възникването на нови за българския език притежателни местоимения. Образувани от родителната форма на показателните местоимения, те са се отличавали първоначално с богата система, сравни єговъ, неговъ, сеговъ, тоговъ, оноговъ. С течение на времето тая богата система се е опростила значително. През среднобългарския период също така става окончателното заместване на старите относителни местоимения иже, аже, еже с нови, за основа на които са служели въпросителни местоимения.

Както се вижда, среднобългарският период е бил времето, в което се зараждат и развиват най-съществените белези на българския език, белези, които вече рязко и окончателно очертават неговия самобитен облик спрямо останалите славянски езици. Безспорно тенденцията към аналитизъм заема средищно място между тях.

Основният характер на българския език в периода след XIV в., който вече наричаме новобългарски, се определя от напълно развития аналитизъм сред имената. Богатството на глаголната система продължава да характеризира и новобългарския език. След XIV в. това богатство се увеличава с възникването на новото наклонение за преизказване. Строго погледнато, това е най-важната особеност, развита през новобългарския период. Чрез нея се постига още по-рязко очертаване на обособеното място, което има днес българският език сред славянското езиково семейство. Поради мълчанието на паметниците ние сме принудени да поставим и появата на бройното множествено число на *-а* при съществителните от мъжки род в новобългарския период. Размножават се през този период и някои нови особености, които българският език споделя с балканските езици. Това са удвояването на прякото допълнение чрез местоименни форми във винителен падеж (тип *детето го набиха*), едновременната

употреба на кратки и дълги лични местоимения за винителен и дателен падеж (тип *мене ме, тебе те — мене ми, тебе ти*), засилване на съюза *да* при целните изречения с допълнителен съюз *за*, вследствие на което изреченията започват да се въвеждат със сложен съюз *за да*. През новобългарския период и формите за бъдеще време изживяват последните етапи на своя развой от тип *ща каза, ще да кажа* към тип *ще кажа*.

§ 4. ИЗГРАЖДАНЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ IX в.

Най-значителното събитие в историята на българската култура е създаването във втората половина на IX в. на първата българска азбука, така наречената глаголица, и изграждането на старобългарския литературен език, най-стария славянски литературен език. Събитието е свързано, както е известно, с моравската мисия на солунските братя Константин-Кирил и Методий. За него се говори съвсем накратко в житията на двамата братя, като не е пропуснато, разбира се, в духа на средновековната хагиографска книжнина да се подчертае, че постигнатото е станало по благоволението на божествени сили. Тези жития въпреки неизбежния легендарен елемент, какъвто те в същност съдържат в минимални размери, остават най-достоверните източници за живота и дейността на Константин-Кирил и Методий и за историческите условия, сред които става изграждането на старобългарския литературен език. Цялата предварителна работа, която е могла да осигури успеха на моравската мисия, т. е. съставянето на подходяща славянска азбука и преводът на избрани части от евангелието, е паднала върху плещите на по-малкия брат Константин-Кирил. В момента той се е намирал в разцвета на своите творчески сили. Блестящите резултати, които той постига, ни стават доста ясни и убедителни, като се вземе пред вид, че през целия си дотогавашен живот покрай подчертаните си интереси към философията и поезията той е имал будно и неугасимо влечение към езикови занимания. Доста красноречиви доказателства за това намираме и в неговото житие. Още в невръстни години той се моли да бъде посветен в граматическото изкуство. Желанието му се сбъдва, когато

бива повикан да се учи в Цариград. Между овладените от него тук науки неговият биограф поставя на първо място граматическите. Забележителна в това отношение е осмата глава на житието, в която се описва как пристигналият с политическа и религиозна мисия в Херсон Константин-Кирил изучава основно еврейски език, касаело се в същност за задълбочаване на познанията му по еврейски език, който той е владеел от по-рано. В Херсон Константин-Кирил е превел според житието му и осем части на граматиката — един доста неясен пасаж, може би се е касаело за превод на еврейска граматика на гръцки език; той влиза тук в диспут с един самарянин и с удивителна лекота започва да чете предадената му книга на самарянски език. Пак в Херсон той намира готско или сирийско евангелие и псалтир, с голяма бързина разкрива свойствата на техния език, успява да разграничи ясно съгласните от гласните и с бързина започва да чете и да говори езика, на който те са били написани, при обща почуда на всички, които стават свидетели на това произшествие. А в четиринайсета глава на житието се разказва, че Константин-Кирил е успял да разчете един надпис върху чаша от скъпоценен камък, която се е пазела в цариградската църква „Св. София". Дотогава никой не е могъл нито да прочете, нито да преведе този надпис. Очевидно Константин-Кирил е притежавал рядка способност да вниква в особеностите на чужди езици, да се ориентира бърже не само в тяхната граматична структура, но и в тяхната фонетична изява, като при това е бил склонен да сравнява и преценява различията от граматично и фонетично естество между два езика. В осмата глава на неговото житие изрично се подчертава, че когато в Херсон е слушал чужда реч, той е вникнал в нейния смисъл, като я сравнявал със своята собствена реч. При тая толкова подчертана склонност към изучаване, анализиране и сравняване на езици не може да ни се вижда странен фактът, че Константин-Кирил е имал пълно разбиране за индивидуалните свойства на българския език от IX в., който той като роден солунчанин е познавал из основа от най-ранно детство. Той не е могъл да не знае за опитите, които славяно-българите са правели след своето покръстване да предават речта си с гръцки букви, опити, за които говори Черноризец Храбър. Той не е могъл рано да схване техните несъвършенства. Забе-

лежително е онова място в Методиевото житие, в което се казва, че двамата братя, след като се съгласяват да заминат за Моравия, се отделят на молитва заедно с други, които са били „того же духа, его же нрава“, т. е. с хора, обладани от същия дух, хора техни съмишленици. Очевидно двамата братя са поддържали тесни връзки със славяно-българското население, при тях са идвали млади славяно-българи и са ставали техни ученици. Невъзможно е било в това общуване да не са се разисквали въпроси около славяно-българския език. Някои от тези ученици солунските братя взимат със себе си в Моравия.

Създал своята глаголица, Константин-Кирил започва да превежда от гръцки избрани четива от евангелието и по такъв начин слага основата на старобългарския литературен език, като използува за тази цел югозападния български диалект на солунското славяно-българско население от IX в. И тук блясват изключителните дарби на този богато надарен нов апостол, както го величаят изворите. Ако при създаването на своята азбука Константин-Кирил изпъква като отличен фонетик, при превода на изборното евангелие той проявява качества на дълбок познавач на българската народна реч от IX в., на прекрасен стилист и необикновено умел преводач. Със своите езикови и стилни качества първият превод на апракоса от Константин-Кирил остава ненадминато майсторско дело в цялата старобългарска литература. Големите слависти от втората половина на XIX в., когато проучването на старобългарските паметници не бе достатъчно напреднало и задълбочено, взимаха критично отношение към преводите на Константин-Кирил. Те виждаха в тях недостатъци и ги критикуваха често пъти доста остро. Дори в самото начало на нашето столетие видният полски славист А. Брюкнер окачествя езика на Константин-Кирил като безцветен, като език, който правел впечатление на нещо заучено, но не и на нещо вродено. Но след като се откриха всички известни досега старобългарски паметници и след тяхното подробно проучване, постепенно ставаше ясно, че сме изправени пред преводаческо дело, което в условията, в които е трябвало да се изпълни, е белязано с несъмнена гениалност. Изследвачите, които в началото обичаха да говорят за преводаческите похвати на Константин-Кирил като за негова преводаческа техника, постепенно заговориха за тях като за преводаческо изкуство. И действително в Констан-

тин-Кириловия евангелски превод напразно бихме очаквали да видим някакъв примитивен опит, пълен с недостатъци, нещо, което ни се вижда неизбежно, защото за пръв път се е превеждал гръцки евангелски текст на език, неизползуван дотогава за книжовни цели и следователно литературно напълно необработен. Достатъчно е по този повод да си припомним, че готският евангелски превод на Вулфила е извършен в същност на смесен гръцко-готски език. В Константин-Кириловия превод обаче ние не намираме неясност в строежа на изреченията, неправилни синтактични съгласувания. Липсват и места, чийто смисъл би ни станал ясен само ако прибегнем към помощта на гръцкия оригинал, нещо обикновено например в преводите на Йоан Екзарх. В крайно изолирани случаи, и то предимно в синтаксиса, е бивала пренебрегвана чисто славянската основа на старобългарския език, за да се даде място на някой гръцки езиков обрат. Малко са и лексикалните чуждици, които биха помрачили чистотата на българската реч. Безспорно в това отношение Константин-Кирил е трябвало да се бори с необикновени трудности. Лексикалният състав на неговия превод неминуемо е трябвало да бъде разширен. Необходими са били нови думи за изразяване на нови понятия, на нови семантични нюанси. Тук преводачът е действувал предпазливо и умело. Останалите непреведени гръцки думи са от по-специфичен терминоложки характер. Но и те на места се превеждат. Например Константин-Кирил употребява ту стратигъ, ту народната дума воєвода, ту динаръ, ту народната дума пѣнязь. Най-често преводачът е калкирал даден гръцки израз със средствата на народната реч, когато не е могъл да намери в нея по-подходящо негово подобие. По такъв начин той създава нови книжовни думи, голяма част от които използуваме и днес, например пророчьство по гр. προφητεία, *злословя* — злословити по гр. κακολογεῖν, *откровение* — откръвение по гр. ἀποκάλυψις, законоучитель по гр. νομοδιδάσκαλος и т. н.

Вижда се следователно, че още при зараждането на старобългарския литературен език в него хващат корен доста голям броя композита, които, строго погледнато, са стояли в противоречие със свойствените на славяно-българската реч словообразователни похвати. Този начин на калкиране е продължил още по-усилено в по-късния развой на старобългарския литературен език. В превода на

Константин-Кирил забелязваме обаче ясно как понякога нетипичните за народната българска реч сложни думи са били избягвани. Едно гръцко συνοδία „спътници“ той замества с чисто народната дума дроужина, а гръцкото πρωτότοκος „първороден“ заменя с *първенец* — пръвѣньць. Гръцкият глагол εὐχαριστεῖν доста рано е бил калкиран в старобългарски с *благодаря* — блаꙋдарити. В първоначалния превод на Константин-Кирил на негово място е стоял простият народен глагол хвалити или съчетанието хвалꙗ въздати.

Отделни гръцки думи са превеждани с удивително майсторство. Нека спомена тук поне за превода на гръцкото ὑποκριτής с *лицемер* — лицемѣръ. Имаме големи основания да предполагаме, че думата не е била народна, че тя е била умело изкована от самия Константин-Кирил и е предавала образно и напълно точно смисъла на гръцкото *ипокрит*.

Правят впечатление малкото на брой случаи в превода на апракоса, когато под влияние на гръцкия оригинал Константин-Кирил е придавал на някоя старобългарска дума значение, каквото тя не е имала. *Чудесата* той често нарича силы под влияние на гр. δύναμεις, на глагола *отпускам* — отъпоущати той придава значение на „прощавам“ под влияние на гр. ἀφίημι. Думата слово у него има различните значения на гр. λόγος — покрай основното си значение тя значи още 'причина', 'сметка' и 'разум'. Привеждаме тези случаи не за да изтъкнем някакви дефекти в превода на Константин-Кирил, но да подчертаем, че те със своята малобройност по-скоро издават умението на преводача на първата българска книга да брани чистотата на българската лексика. Защото опитът ни учи, че при първоначални преводи, правени на неукрепнал в книжовна практика език, явления от подобен род могат да бъдат стократно повече. Константин-Кирил не само е умеел да преведе гръцката дума с българска, но се е справял отлично и с многозначността на редица думи в гръцкия оригинал. Той е знаел например кога да преведе гръцката дума ἡλικία ту с *възраст*, ту с *ръст* (големина на тялото), кога на гръцката дума πενθερά да придаде значение на *свекърва*, кога на *тъща*. Той превежда гръцкия глагол ὁδηγεῖν 'водя' с водити, но преносното му значение на 'ръководя, уча' превежда с наставити. Той умело е боравел с лексикалното богатство на българската народна

реч от IX в. и превежда например гр. λοιμός ту с пагоубъ, ту с моръ, а гр. κώμη ту с вьсь, ту с градьць.

За Константин-Кирил евангелският текст е бил свещен текст. Той се е стараел да превежда точно, за да не накърнява тази светиня. При такова отношение към текста, при очевидните трудности да се превежда на народен език доста сложното в езиково отношение евангелско повествуване съществувала е голяма опасност да се изпадне в робска зависимост от езика на оригиналите и да се замъгли чистотата на славянската българска реч. Достатъчно е тук да се обърне внимание върху един-два случая, при които много лесно са могли да бъдат присадени в стария български литературен език несвойствени на народната българска реч езикови похвати. Гръцкият език е употребявал например нашироко родителната форма за притежание. Същата особеност е притежавал и българският език от IX в., но при очевидната тенденция тя да бъде ограничавана в максимални предели и заменяна с прилагателни притежателни или с дателни форми. Константин-Кирил е доловил тънко тая особеност и никога в своя превод не говори за *сина на бога*, т. е. както е стояло в неговия оригинал и както е могло да се срещне в краен случай и в старобългарската реч от IX в., но винаги пише *синът божи*. И така при десетки подобни случаи — редките изключения с буквален превод на гръцкия родителен падеж за притежание не могат да имат голямо значение. Вижда се следователно, че като преводач Константин-Кирил е стоял на много по-високо равнище, отколкото мнозина днешни български преводачи, които пренебрегват тази останала и досега типична за българския език особеност. Удивителна е последователността, с която Константин-Кирил употребява в своя превод дуалните форми в областта на имената и глаголите, за което не е имал опора в гръцкия език от неговата епоха. В нито един случай той не се е поддал на образците на своя оригинал в тая насока за сметка на чистотата на славяно-българската реч. Колко тънък усет е бил необходим, за да се заменят гръцките плурални форми с типични за българския език форми за единствено число при случаи като обое за гр. ἀμφότερα, равьно за гр. τὰ ἴσσα, о малѣ за гр. ἐπὶ ὀλίγα. Същата самостоятелност Константин-Кирил проявява и когато употребява типичните за българския език съчетания на местоименен субект в ед. ч.

със сказуемо в мн. ч. Той пише например *доброто семе това са...* и т. н., при все че в гръцкия оригинал е имало показателно местоимение в мн. ч.

Не може обаче да се отрече, че при известни случаи в синтаксиса влиянието на гръцкия език е успяло да активизира и размножи и във внимателния превод на Константин-Кирил известни езикови особености, които в народната реч са имали по-скромен обсег. Такъв е случаят с разнообразните причастни форми, чиято широка употреба в Константин-Кириловия превод, наложена от оригинала, придава на старобългарския литературен език малко изкуствен, не типично народен оттенък. Почти същото се е повторило с широко застъпената в превода на апракоса конструкция на самостоятелния дателен падеж, една действително народна езикова издънка, но ненормално раздута като равноправен заместник на гръцкия самостоятелен родителен падеж и по такъв начин здраво закрепила се в старобългарския литературен език през целия му по-късен развой. Нека обаче подчертаем, че употребата на тази абсолютна конструкция в апракоса е напълно правилно прокарана без нито един случай от рабско поддаване на гръцкия оригинал, докато например в Супрасълския сборник, един старобългарски неевангелски паметник от XI в., срещаме некритично и неестествено употребена конструкция на абсолютен родителен падеж — кръмене зовѣштѫ — като буквален превод на гр. καιροῦ προσκαλοῦντος. Единични отстъпления в първата българска книга от правилната употреба на родителния падеж при отрицание — все влияние на гръцкия оригинал — не са се отразили пагубно върху синтаксиса на старобългарския литературен език, т. е. върху оная негова страна, която най-лесно е могла да даде достъп на чуждоезично влияние.

Бихме отишли доста далеч, ако се опитаме да приведем всички достойнства на Константин-Кириловия превод, в който старобългарският литературен език получи своето прекрасно оформяване. Ще обърнем внимание още на една негова страна — умелото боравене със синонимите. Констатин-Кирил, както казахме вече, е залягал да превежда точно. Но той не се е придържал сляпо към своя оригинал, не е превеждал буквално. Първата негова грижа е била да предаде преди всичко истинския смисъл на текста. Имаме сериозни основания да допускаме, че това

свое принципно становище той е изложил в специално съчинение, което е служело един вид като предговор към неговия евангелски превод. Известно е, че Йоан Екзарх придружава своя превод на „Небесата“ от Йоан Дамаскин с предисловие, в което се спира върху някои основни въпроси на преводаческата дейност. Един крайно лошо запазен пергаментен лист от началото на XII в. съдържа текст, който се покрива в основните части на съдържанието си с предговора на Йоан Екзарх. Френският славист Вайан, един от най-големите авторитети в областта на старобългарския език и старобългарската литература, като се занима с тази оцеляла отломка от стар български ръкопис, се помъчи да докаже, че тя представя част от предговор на Константин-Кирил, написан според него първоначално на гръцки език, към неговия евангелски превод. Този предговор с леки изменения е бил използуван от Йоан Екзарх. По своето съдържание той подхожда за предговор към евангелски текст. Неговият автор, т. е. Константин-Кирил, е бил добре запознат с историята на преводите на евангелието на различни езици дори с преводите, вършени от еретици. За своя превод на български той казва, че е желаел да го изпълни колкото се може по-буквално поради уважението си към свещения за него евангелски текст, но не е могъл да превежда дума по дума, защото важен е бил преди всичко смисълът и той е трябвало да се спазва, а не да се робува на думите.

Този принцип е бил прокаран в първата българска книга по блестящ начин. Константин-Кирил си е позволявал например да превежда един и същ гръцки глагол с различни български глаголи, като се е съобразявал с типичното в описваните положения. Употребяваният много често в евангелския текст гръцки глагол βάλλειν 'хвърлям' се превежда според случая с огромно число старобългарски глаголи, употребени с правилен езиков усет. Така например негодната сол в старобългарския превод не се 'изхвърля' навън, както е казано в гръцкия оригинал, а се *изсипва* навън. Особено характерен в това отношение е разказът за злите лозари. Във варианта, който четем у Марко, лозарите *изхвърлят* сина на собственика, защото го убиват в лозето. Но във варианта у Матей и Лука те в старобългарския превод го *извеждат* (в гръцкия текст го *изхвърлят*) вън и там го убиват. Тази толкова ясно

доловена разлика в значението според известния словенски учен Гривец превъзхожда всички съвременни преводи и коментарии на този евангелски пасаж. Тъй като става дума за превъзходствата на Константин-Кириловия евангелски превод спрямо други преводи, нека подчертаем още един факт, който ясно изтъква качествата на първата българска книга. Гръцката дума χώρα означава 'местност', 'област', 'територия'. На едно място в евангелския текст тя е употребена в стеснено значение на *обработвана площ*. Константин-Кирил напълно смислено е превел в тоя случай гръцката дума с *нива*, докато в латинския превод е употребена неточно думата regiones.

Удивителен е разнообразният начин, по който се превеждат и други гръцки глаголи. Глаголът ξηραίνομαι 'изсъхвам' е преведен по три начина. Константин-Кирил превежда буквално глагола, когато се говори за смоковницата — смоковницата изсъхна — смоковьница исъше, но изворът не „изсъхва", а *изсеква* — нежкнж источьникъ, а за живо същество, което линее, става сухо, мършаво, той употребява стария глагол оцѣпѣнѣти — скржьштетъ жбы своимн и оцѣпѣнѣетъ. С три български глагола, подчертаващи тънки семантични нюанси, той превежда гръцкия глагол ἐκριζόω 'изтръгвам'. Буквален превод на глагола Константин-Кирил употребява само когато се касае за изтръгване на плевели или пшеница. Там, гдето гръцкият глагол е употребен за изтръгване, унищожаване на градина, Константин-Кирил е предпочел да употреби глагола *изкоренявам* — искоренити. А за изтръгване на овощни дървета той употребява глагола въздрж — въздьрати, който трудно бихме употребили днес в смисъла, в който е употребен в старобългарския евангелски превод. Гръцкият глагол κατάγνυμι 'счупвам', 'пречупвам', стб. прѣломити Константин-Кирил употребява, когато говори за пречупената от вятъра *тръстика*. Но когато се е касаело за телесен орган, той умело използува народния, близък по смисъл глагол *пребивам* — прѣбити, например за счупването на коленете на разпънатите — молиша плаата да прѣбиютъ голѣни ихъ.

Приведохме само няколко подобни случая за самостоятелно отношение на Константин-Кирил към глаголите на неговия гръцки оригинал. Не са малко и случаите, при които той превежда свободно и други части на речта с много верен усет за свойствата на българската реч. Например в гръцкия оригинал немият, когото Исус излеку-

ва, започва да говори *право* — ὀρθῶς. Константин-Кирил не превежда тук буквално — в неговия превод немият започва да говори не „право", а *чисто*. Узрялата, готова за жътва нива в гръцкия оригинал е окачествена като *бяла, светла* — λευκός. За Константин-Кирил тя е *плава*, т. е. *жълтеникава*. Колко много тоя превод на Константин-Кирил напомня Лермонтовата *желтеющая нива*. Според свидетелствата на един старобългарски апракос, носещ име Асеманиево евангелие, Константин-Кирил се е отклонил от гръцкия оригинал и при превода на онзи пасаж у Лука, който на гръцки гласи „Колко пъти желаех да събера твоите деца, както кокошката събира своите пилета под крилете си". Славянският преводач е предпочел да употреби много по-точен и по-убедителен образ — той заменя именно гръцкото ὄρνις 'кокошка' със старобългарското име на *квачката* — ѧѫжаꙗ.

Понякога със своя свободен превод Константин-Кирил се е стремял да запази типични стилни обрати на гръцкия текст, които при буквален превод биха загубили своята изисканост. Той не превежда буквално с „не събирайте съкровища" (ценности) гръцката фраза μὴ θησαυρίζετε θησαυρούς, но с не съкрꙑвайте съкровищѣ само за да запази своеобразното свързване на думи с еднаква етимология в гръцкия текст.

Изворите величаят Константин-Кирил не само като философ и поет, но и като певец. Той и неговият брат Методий са били прекрасно упражнени в литургийното пеене, което източният ритуал е застъпвал много по-широко, отколкото западният. В житието на Константин-Кирил се казва, че той заедно със своите ученици е *изпял* в най-видните римски църкви славянската литургия. В похвалното слово за двамата братя се изтъква, че Методий се е занимавал усърдно с литургийно пеене още във Византия, а после като моравски епископ е украсил църквите с духовни песнопения. Когато е правел своя превод, Константин-Кирил е имал пред вид, че той пише текст, който е трябвало да се цитира гласно, а евентуално и да се изпява. На това обстоятелство, както твърди чешкият славист Вайнгарт, се дължи крайно прецизното изграждане на старобългарския преводен текст в стилно отношение. Ако този текст и до днес при рецитация звучи хубаво, причината за това не бива да се търси само в изключителното вокално богатство на старобългарския език, а и в

съзнателното изграждане на фрази с издържана музикална линия.

С Константин-Кириловия превод на изборното евангелие започва историята на старобългарския литературен език. Скоро, вероятно на моравска почва, изборното евангелие е било попълнено, съставен е бил пълен текст на евангелието. Някои предполагат, че това е станало след смъртта на Константин-Кирил. Както казахме вече, в цялата по-късна старобългарска литература няма произведение, което така ярко да блести със своите езикови качества, както преведените от Константин-Кирил избрани евангелски четива. Когато са се попълвали останалите части на евангелието, Константин-Кириловият превод е бил подложен на известна ревизия. Най-новите изследвания за отношението на апракоса, т. е. изборното евангелие, към тетрата, т. е. пълния текст на евангелието, доказаха, че прибавените по-късно текстове отстъпват в езиково отношение на първите. Основна тенденция в по-късните редакции на старобългарския евангелски превод е максимално сближаване на българския текст към гръцкия оригинал. Преводаческите принципи на Константин-Кирил са били забравени. Това особено ясно личи в редица текстове, запазени в среднобългарски езиков вариант.

Константин-Кириловият превод е послужил като солидна основа за по-нататъшното изграждане на старобългарския литературен език. Със своите прекрасни образци на чисто народни обрати, с умело оформена книжовна лексика, в по-голямата си част поставена на народна основа, но и с необходимия запас от калкирани думи с по-тясно терминологично, предимно религийно значение, за които съвсем естествено народната реч не е могла да предложи готов материал, с абсолютното спазване на типичната за народната реч суфиксация, с малкото на брой чужди думи този превод е дал бърз тласък за разцвета на старобългарската книжнина. Българската книжовна продукция от края на IX, от X и XI в. спечели неоспорим авторитет и се превърна в неизтощим извор за подхранване на книжовната дейност на онази част от славянството, която остана в сферата на византийското културно и църковно влияние. Сред тези славяни старобългарският език бе възприет направо като книжовен език. С течение на времето по един напълно естествен начин върху него за-

почна да се упражнява влияние, предимно фонетично и лексикално — от страна на местните славянски езици. Така се оформиха различните редакции на старобългарския литературен език, между които руската редакция получи не само най-широко разпространение, но изигра най-значителна културна роля сред източните и южните славяни.

§ 5. СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ АЗБУКИ И ТЯХНАТА ПО-КЪСНА СЪДБА

Задачата, с която Константин-Кирил се заема, когато дава съгласието си да оглави мисията, определена за Моравия, му дава конкретен повод да изработи азбука, която да служи като удобен инструмент за графично предаване на българската реч от IX в. Така Константин-Кирил създава своята глаголица. Това е първата българска азбука и същевременно най-конкретното свидетелство, с което разполагаме, за изумителната вещина на създателя ѝ да долавя фонетичните тънкости на даден език. В това отношение глаголицата на Константин-Кирил е действително гениално постижение. Голям усет е бил необходим да се определят буквени знаци за немалкото на брой гласни и съгласни, които са били типични само за българския изговор от IX в. Напълно точно е било доловено от него носовото произношение на някои гласни в старобългарския език, нюансиращият се съобразно с положението в думата гласеж на еровите гласни, напълно своеобразният фонетичен характер на ятовата гласна и т. н. Прекрасно са били доловени и специално обозначени с диакритичен знак някои омекчавания на съгласни. От глаголицата се вижда, че Константин Кирил е имал и свое собствено отношение към някои фонетични особености на съвременния му гръцки език. За означаване на мекия характер на гръцката съгласна *г* в думи от гръцки произход в глаголицата той въвежда специален знак, с какъвто гръцката графика не разполага.

Константин-Кирил е имал пълно съзнание за това, че най-отличителната черта на всяка азбука е преди всичко нейното еднообразно стилно оформяване. В това отношение начертанието на глаголическите букви е безупречно. Вън от това азбуката на Константин-Кирил поразява със

своята оригиналност, което е било ясно и за неговите съвременници. Напълно самобитните качества на първата славянска азбука се подчертават още в похвалното слово за двамата солунски братя, в което Константин-Кирил се величае като нов апостол, който изгражда своето дело не върху чужда основа, а създава нови писмена. Глаголицата стои далеч както от латинското, така и от гръцкото писмо. Усилията да се докаже, че тя имитира гръцкото минускулно писмо, отидоха напразно. По своя външен вид тя напомня повече източните азбуки, но е невъзможно да бъде поставена в генетична зависимост с никоя от тях. Съвсем естествено възниква въпросът — коя е била причината Константин-Кирил при създаването на своята азбука да не се облегне нито върху латинското, нито върху гръцкото писмо. Отговор на този въпрос ще трябва да търсим в изключителната всеотдайност, с която той подема делото за създаване на славянска литургия, в неговия чист славянски патриотизъм. На Константин-Кирил е било напълно известно, че всички големи народи — гърци, латини, копти, евреи, сирийци, арменци, перси — са притежавали свои собствени азбуки и своя собствена литература. Собствената азбука е била символ на народностна независимост и култура. Съвсем естествено Константин-Кирил е искал да вреди славяните в числото на „големите народи, които славят бога на своя собствен език", както се говори в неговото житие. Приспособяването на гръцката или латинската азбука към славянската реч би свидетелствувало за зависимост от Византия или от Рим. А Константин-Кирил е имал желание да направи славяните самостоятелни посредници между изток и запад. Затова именно той съставя за тях напълно оригинална азбука.

Обаче въпреки своите превъзходни качества, въпреки своята стилна издържаност глаголицата на Константин-Кирил е криела известни практически неудобства. И най-възторженият почитател на новия апостол не би могъл да отрече, че тя е била мъчно за усвояване и трудно за четене писмо. Тази дефектна страна на глаголицата не е могла да се обезсили от обстоятелството, че въпреки всичко тя, както доказа това чешкият калиграф Менхард, е била доста удобна за писане. По-голямото число от глаголическите букви са действително по-комплицирани от кирилските, но те са могли да се пишат по-бързе, без да става нужда инструментът, с който се е писало,

да се завъртява много. Но и да беше се създала възможност глаголицата да бъде използувана сред западните славяни по-дълго време, тя неминуемо би се подложила на реформи. За това говори и фактът, че въпреки ограничената ѝ употреба като черковно писмо сред далматинците тук тя доста рано, още в XII и XIII в., била подложена на известно опростяване. Още по-благоприятни за нейното ограничаване са били политическите и културните условия в Симеонова България, сред българската просветна върхушка, свикнала да си служи с гръцката азбука. И тя действително започва да отстъпва в българските земи бързо пред кирилицата, която е била създадена в Източна България в края на IX или в началото на X в. Новата старобългарска азбука взима за свой образец едрото гръцко писмо, но използува за изразяване на типичните български звукове съответните букви от глаголицата било направо, било чрез стилното им приспособяване към гръцкото писмо. По такъв начин кирилицата наследява от глаголицата необходимата точност и взискателност за графичното изобразяване на българската реч и по своите достойнства стои на еднакво равнище с нея.

По-голямата част от запазените до днес старобългарски паметници са писани на глаголица, а по-малката част с кирилица. Глаголицата се е използувала в началния период от развоя на старобългарската литература както в Охридската школа на запад, така и в Преславската школа на изток. И в двете старобългарски азбуки се забелязва доста голяма зависимост от гръцката азбучна система. По подражание на гръцкото писмо знакът за гласна *у* се предава чрез два буквени знака ѹ, както в гръцката азбука, а знаците за гласната *и* са няколко, защото в съвременната на Константин-Кирил гръцка азбука покрай стария знак за гласна *и* имало и други знаци за същия звук, които в древния гръцки език са означавали други звукове, но по-сетне започнали да означават звук *и*.

В течение на развоя на българската писменост кирилицата преминава в своето външно оформяване през три последователни етапа, които носят наименования у с т а в, п о л у у с т а в и б ъ р з о п и с. Старобългарските паметници от X и XI в. са писани на устав. Той представя тържествено и старателно писмо, което се стреми да подчертае красотата и правилността на буквите. Полууста-

вът е по-дребно и по-просто писмо. Правилното геометрично начертание на буквите в него е нарушено поради стремежа да се ускори процесът на писането. Полууставът е характерен за епоха, когато писмеността започва да се разширява и да надхвърля рамките на чисто църковната литература. Бързописът е последният етап от развоя на кирилицата. Той се явява в епоха, когато писмеността получава широко разпространение и когато се е налагало да се ускори още повече процесът на писането преди въвеждането на книгопечатането.

От XVI в. в Русия, Венеция и другаде кирилицата намира приложение и в книгопечатането. Дотогава книгите били ръкописни, те се пишели на ръка. Начертанията на кирилските букви били доста сложни. С дебелите си линии те били повече нагодени за писане с ръка. Затова в началото на XVIII в. по заповед на Петър Велики кирилицата в Русия била пригодена за печатарска техника, като буквите били опростени по форма. Тази опростена кирилица била наречена гражданска азбука и влязла в най-широка употреба, а старата кирилица останала да се използува само за богослужебни книги.

През време на Възраждането нашите нови писатели отначало си служели със старата кирилска азбука, макар че пишели на новобългарски език. Постепенно обаче със засилването на руското влияние почнали да се печатат български книги с руската гражданска азбука. Вече преди Освобождението тази азбука била използувана у нас най-широко както за учебна и художествена литература, така също и за научни и периодични издания. С нея продължаваме да си служим и днес.

Старобългарските паметници от X и XI в. са писани на чисто фонетичен правопис. За това са спомагали двете старобългарски азбуки, в които са съществували специални буквени знаци за означаване на всички звукове, съдържащи се в тогавашната българска реч.

Българският правопис започва да губи своя първоначален фонетичен характер през среднобългарската епоха, когато в звуковата система на българския език настават редица промени. Тогава правилното съотношение между писмени знаци и действително съществуващи звукове в езика се нарушава. Буквената система на кирилицата през среднобългарския период не претърпява промени. Среднобългарските писатели запазват всички писмени знаци на

старата кирилица, при все че много звукове, които са били отбелязвани чрез тях, са били променили вече своя гласеж или са били изчезнали. По тоя начин в българското писмо започват да се натрупват излишни букви, които в по-голяма или в по-малка степен характеризираха българската азбука до последната правописна реформа, предприета след Девети септември 1944 г.

Новобългарската книжнина през епохата на Възраждането възприема изцяло буквеното разнообразие на старата книжнина. Този процес е улеснен от обстоятелството, че правописът на употребявания в България църковнославянски език представя точно копие на правописа на старата българска книжнина. Но докато правописът на църковнославянските книги е бил строго подчинен на определени правописни норми, използуването на старите писмени знаци за предаване на говоримата българска реч от писателите през ранната епоха на Възраждането става по напълно безреден начин. Главната причина за това е фактът, че голям брой стари буквени знаци като ѣ, ъ, ѧ, ѫ, і не могат да се свържат с нито един от съществуващите в българския език звукове. С течение на времето броят на излишните букви започва да намалява, но не навсякъде едновременно и в еднаква степен. Към края на четиридесетте години на XIX в. в България се оформят две основни правописни школи — търновска и пловдивска. Търновската е по-прогресивна, защото се стреми да се нагоди към съвременния български изговор и е съкратила доста от излишните стари букви, а пловдивската — по-консервативна, защото ревниво пази старите букви и се старае да натрапи на българския език архаичен изговор. Прогресивните български писатели от епохата на Късното възраждане като Л. Каравелов и Хр. Ботев клонят към схващанията на търновската школа, но се ръководят в много случаи от свои собствени принципи в правописа. В 1870 г. се прави първият авторитетен опит за уреждане на българския правопис от известния български учен Марин Дринов. Препоръчаният от него правопис представя голяма крачка напред към установяване на фонетичното начало. Биват изгонени като напълно ненужни редица стари букви, които се срещат много често през епохата на Възраждането. Все пак тоя правопис не бе фонетичен в желаната степен. В него се запазваха старите ненужни букви ѫ и ѣ, а със запазването

на еровите знаци в края на думата той даваше дан на една традиция, която бе загубила своя смисъл още преди хиляда години.

Към края на XIX в. Дриновият правопис бе леко изменен. От него се премахнаха глаголните окончания *-ѫ, -ѫтъ* за 1 л. ед. и 3 л. мн. ч., които се замениха с *-а, -атъ*. Започна следователно да се пише *ида, идатъ*, а не *идѫ, идѫтъ*. Така преустроен, Дриновият правопис се употребяваше до 1921 г., когато бе основно поправен според фонетичния принцип по време на земеделското управление в България. Тогава от него се изхвърлиха краесловните ерове, изхвърли се ятовият знак ѣ, на чието място започна да се пише ту *е* ту *я* съобразно с литературния изговор. Еровата гласна навсякъде остана да се изразява чрез ъ.

След фашисткия преврат през 1923 г. Дриновият правопис бе възстановен с някои дребни ограничения на употребата на ѣ. Така той просъществува до 1945 г., когато се направи последната реформа на българския правопис.

§ 6. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ КИРИЛО-МЕТОДИЕВАТА ЕПОХА

Старобългарският език, тъй както той е отразен в преводите на братята Кирил и Методий, се е отличавал доста от съвременния български език. Това ще се види от краткото описание на неговите особености, които ще дадем по-долу.

а) Фонетични особености

Старобългарски език е притежавал богата система от гласни. Пет от тях се срещат и в съвременния български език, а именно ѧ, ѥ, ꙗ, ѹ (*у*), ѳ. Гласната *у* под влияние на гръцката азбука се е предавала с два буквени знака ѹ, при все че не се е отличавала по своя гласеж от съответната гласна в днешния български език. Останалите старобългарски гласни, които не намираме вече в новобългарския книжовен език, а само отчасти живеят в днешните български говори, са следните:

ѣ. Нарича се ятова гласна или само ят. Тя се е произнасяла като широко *е*, което е клоняло към *я*, т. е. към *а* с мекост на предходната съгласна. Подобен изговор на мястото на старата ятова гласна се среща в някои български диалекти. С ятова гласна в старобългарски са се произнасяли например следните думи: хлѣбъ, мѣсто, сѣно, прѣдъ, млѣко, вндѣхъ, лѣвъ и т. н.

ы. Нарича се ери. По своя изговор тя е приличала на днешната гласна ери в руски език. Срещала се е например в следните старобългарски думи: дъıмъ, сънъ, мъıтн, (инфинитивна форма на глагола мъıѭ, 'мия').

ѫ. Нарича се голяма носовка или голям юс. По своя гласеж представлява носово *о*, произнасяно приблизително като *он*, например дѫбъ, зѫбъ, рѫка, пѫть.

ѧ. Нарича се малка носовка или малък юс. По своя гласеж представлява носово *е*, произнасяно приблизително като *ен*, например пѧдь, мѧсо, грѧда, рѧдъ.

ъ. Нарича се голяма ерова гласна или голям ер. По своя гласеж тя е приличала на еровата гласна в днешния български език. Била е кратка гласна и в много положения е клоняла към пълно изчезване.

ь. Нарича се малка ерова гласна или малък ер. Тя е била мек вариант на ъ, била е също така кратка гласна и в много положения е клоняла към пълно изчезване.

С оглед на учленението им и с оглед на въздействието, което са упражнявали върху предходните съгласни, старобългарските гласни се разделят на два дяла — твърди и меки. Твърди са били гласните ѧ, ѳ, оѹ, ъı, ѫ, ъ, а меки — є, ѩ, ѣ, ь, ѧ.

Старобългарски език е притежавал същите съгласни, които намираме и в съвременния български език.

б) Морфологични особености

Имена. Старобългарски език е бил напълно синтетичен език в своята именна система, т. е. синтактичната служба на имената в изречението е била изразявана в него чрез падежни окончания. В това отношение съществува пълна прилика между старобългарския и днешния руски език.

В старобългарски език, както в днешния руски език, различаваме седем падежа: именителен, родителен,

дателен, винителен, творителен, местен (в руската граматична терминология наричан предложен) и звателен. Съществителните са имали три рода — мъжки, женски и среден. Имали са и три числа — единствено, множествено и двойствено. Последното се е употребявало винаги, когато в речта е ставало дума за две лица или два предмета.

Имената в старобългарски език са се разпределяли на множество склонитбени групи, по-голямата част от които приличат доста на днешните руски склонения. За илюстрация ще приведем образци от старобългарското склонение на думите градъ и жена заедно със съответните руски падежни форми от същите съществителни (*город, жена*):

ед. ч.		мн. ч.	
Им.	градъ	Им.	гради — городы
Род.	града	Род.	градъ — городов
Дат.	граду — городу	Дат.	градомъ — городам
Вин.	градъ — город	Вин.	грады — городы
Твор.	градомь — городом	Твор.	грады — городами
Мес.	градѣ — о городе	Мес.	градѣхъ — городах
Зв.	граде — город	Зв.	гради — городы

ед. ч.		мн. ч.	
Им.	жена	Им.	жены — жены
Род.	жены	Род.	женъ — жен
Дат.	женѣ — жене	Дат.	женамъ — женам
Вин.	женж — жену	Вин.	жены — жены
Твор.	женож — женой (-ою)	Твор.	женами — женами
Мес.	женѣ — жене	Мес.	женахъ — женах
Зв.	жено — жена	Зв.	(както имен. п.)

Старобългарските прилагателни покрай познатото и на съвременния език подразделение на качествени и относителни се подразделяли още на прости и сложни, например млъ млда мло (прости прилагателни) и мльнъıн мльдаıа мльноѥ (сложни прилагателни). Сложните прилагателни са имали значение на определени или членувани форми. Степенуването на прилагателните е ставало по синтетичен начин, т. е. не с прибавка на частици *по* и *най*, както в днешния език, а с промяна на оконча-

нията, например богатъ — богатѣй *(по-богат)*, богатѣйшн *(по-богата)*, богатѣе *(по-богато)*.

Глагол. Богата е била и глаголната система на старобългарски език. Имало е специални прости форми за изразяване на сегашно време, минало свършено време и минало несвършено време. С особено разнообразие са се отличавали формите на миналото свършено време. Така например глаголът *река* (в старобългарски 1 л. ед. ч. рекѫ, инфинитивна форма рещи) е познавал три вида форми за минало свършено време, които в 1 л. ед. ч. са гласели рекъ, рѣхъ и рекохъ. От всички тях сега живее само формата *рекох*. Старобългарски е притежавал и редица сложни глаголни форми за изразяване на различни временни отношения, например рекълъ несмь *(рекъл съм)*, рекълъ бѣхъ (минало предварително—*рекъл бях)*, рекълъ бѫдѫ (бъдеще предварително — *ще бъда рекъл)* и т. н.

В старобългарски език бъдеще време се е изразявало по два начина. Както в днешния руски език, сегашните форми на глаголите от свършен вид са имали значение на бъдеще време, напр. напишѫ — *ще напиша*, раздерѫ — *ще раздера*. Бъдеще време от несвършени глаголи се е образувало описателно със спомагателни глаголи и инфинитивната форма на спрегаемия глагол, например имамь писати или хощѫ писати — *ще пиша*.

Много богата е била системата на причастията, които в старобългарски език са се употребявали често. Имало е причастни форми за сегашно и минало време от действителен и страдателен залог. Във формално отношение те са се отличавали с голямо разнообразие.

Старобългарските глаголи са притежавали и инфинитивна форма, която е окончавала на — ти, например казати, глаголати *(говоря)*, любити, видѣти, молити.

Както отбелязахме вече, в старобългарските паметници се срещат и някои нови черти, които свидетелствуват, че българският език в периода от IX до XI в. на нашата ера е преживял естествен процес на развой. Новите черти са били както от фонетично, така и от морфологично естество. Между фонетичните новости особено важно място заемат промените, които настават с еровите гласни. В морфологията най-важни са новостите, които се наблюдават в областта на глагола и които се заключават в ограничаване на някои по-редки глаголни форми, нов на-

чин за образуване на условно наклонение и т. н. Новите черти, които се развиват в български език в периода от IX до XI в., не променят според свидетелствата на паметниците основния характер на езика. Неговата падежна система е оставала непокътната и езикът не е губел своя синтетичен характер.

§ 7. РАЗВОЙ НА ЗВУКОВАТА СИСТЕМА И МОРФОЛОГИЧНИЯ СТРОЕЖ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Промени в звуковата система. В звуковата система на българския език са станали значителни промени през време на неговото историческо развитие. Старобългарският език притежавал единадесет гласни. В днешния български език гласните са шест на брой. Това намаление на броя на гласните се дължи на особените промени, на които са се подлагали редица старобългарски гласни в течение на многовековния живот на българския език. Изменили са своя звуков характер следните старобългарски гласни: ъ, ь, ѣ, ѫ, ѧ, ы. По-долу ще се запознаем със съдбата на всяка една от тях.

Ерови гласни. Старобългарските ерови гласни са били много кратки гласни. Затова те често се наричат и редуцирани гласни, т. е. гласни с намалено звуково съдържание. Този характер на еровите гласни е причина за многобройните промени, които са настъпвали с тях още през старобългарската епоха.

Най-рано еровите гласни се разпаднали на две основни групи според положението, което са имали в думата. Еровите гласни, които са се намирали пред срички с друга ерова гласна, са били в силно положение. Накратко те се наричат силни ерове. Такива са били например първите ерове в следните думи: дьнь *(ден)*, сънъ *(сън)*, зълъ *(зъл)*, отьць *(отец)*, стаꙗьць *(старец)*, дъждь *(дъжд)*, вънъ *(вън)*, вьсь *(цял)*, крѣпъкъ *(крепък)*, вольнъ *(болен)*, мирьнъ *(мирен)* и т. н.

Всички ерови гласни, които са стояли пред сричка, в която не се е намирала друга ерова гласна, са били в слабо положение. В слабо положение са се намирали и всички ерове, които са се срещали в края на думата. Накратко еровете в слабо положение се наричат слаби ерове. Такива са били еровите гласни например

в следните думи: вьсе *(всичко)*, чьто *(що)*, сьде *(тук)*, сладъка *(сладка)*, гладьна *(гладна)*, брашьно *(брашно)*, послѣдьнее *(последно)*, съконъчатн *(свършвам,* инфинитивна форма), градъ *(град)*, младъ *(млад)*, ношть *(нощ)*, гость *(гост)* и т. н.

Слабите и силните ерове са имали различна съдба. Силните ерове стояли здраво на своите места. С постепенното изчезване на слабите ерове, които са се намирали в следващите срички, силните ерове от кратки гласни са се превърнали в обикновени гласни, т. е. изравнили са се с останалите гласни в количествено отношение. В западните български говори силните ерове едновременно с нарастването на тяхното звуково съдържание са преминавали в други гласни, именно силният *ъ* в *о*, а силният *ь* в *е*. В наставки, а понякога и в коренни срички силният *ь* минава в *е* навсякъде в българския език, например *котел* вм. котьлъ, *старец* вм. старьць, *венец* вм. вѣньць, *ден* вм. дьнь, *лен* вм. льнъ, *пес* вм. пьсъ. Тези процеси са ставали още в старобългарската епоха. Ето защо в редица старобългарски паметници вместо старьць се явява старець, вм. дьнь — день, вместо къпъ — конъ.

Слабите ерове стояли на своето място в първоначалните Кирило-Методиеви паметници, което показва, че в IX в. те са се произнасяли в български език. Скоро обаче започнали да изчезват. В запазените старобългарски паметници, които, както видяхме, произхождат от X и XI в., слабите ерове ту се пишат, ту се изпускат. Това свидетелствува, че те не са се произнасяли вече в тогавашната българска реч, а са се пишели само по традиция. В среднобългарските паметници изпускането на слабите ерове е много по-често явление. Най-упорито под влияние на традицията слабите ерове се пишат на края на думите. В това положение те бяха запазени в българския правопис чак до последната правописна реформа от 1945 г.

Изпадането на слабите ерове е имало много важни последици за българския език. Те са следните:

1. Обеззвучаване на звучните съгласни, които след изпадането на краесловните слаби ерове са останали в края на думата, например родъ — *рот*, градъ — *грат*, кръвь — *кръф*, скрьбь — *скръп*, мжжь — *мъш*, неджгъ — *недък*, ножь — *нош*, обрадъ — *обрас* и т. н.

2. Поява на подвижни ъ и е. Дължи се на обстоятелството, че даден силен ер при известна промяна в строе-

жа на думата, в която се е срещал, може да премине в слаб ер. Така например във формата старьць първата ерова гласна е била в силна позиция. В родителната форма обаче на същата дума старьца силната ерова гласна се превръща в слаба и изпада. Подвижни ъ и е можем да имаме както в корена на думите, така и в наставките, например *ден — дни* (от дьнн, където ерът е вече в слаба позиция), *зъл — зли, сладък — сладка, болен — болна, горен — горна, борец — борци, творец — творци* и т. н.

3. Разширяване на уподобяванията между съгласните. След изпадането на слабите ерове непосредственият контакт между съгласните в българския език се засилва, вследствие на което се засилват и уподобяванията между тях, например сватьба — *свадба*, съборъ — *збор*, тажька — *тешка*, сладъка — *слатка* и т. н.

4. Поява на вмъкната ерова гласна. Тя се явява в съществителни, в прилагателни и в причастни форми, които пред крайната слаба ерова гласна са съдържали група от съгласни, в състава на която е влизала някоя сонарна съгласна, например огнь — *огън*, космъ — *косъм*, щедръ — *щедър*, добръ — *добър*, мждръ — *мъдър*, остръ — *остър*, рекълъ — *рекъл*, несълъ — *несъл* и т. н.

Ятова гласна. Ятовата гласна е имала в старобългарски свой особен гласеж. Тя се е изговаряла като широко *е*, какъвто изговор се слуша и до днес в някои съвременни източни български говори. Този свой специфичен гласеж ятовата гласна е пазела до късно в по-голямата част от българските говори. От XIII в. нататък с нея започват постепенно да настават промени. В една част от източните говори старият гласеж на ятовата гласна започва да се променя под влияние на гласните в следващите срички. Пред предни гласни ятовото *е* се е стеснявало в обикновено *е*, а пред задни гласни се е разширявало в *а*. Така се е появил изговорът *тясно — тесен, място — местен, мляко — млечен*, т. е. изговор с променливо я, който е характерен и за съвременното българско литературно произношение. В други части на източните говори старото ятово *е* (ѣ) е преминало в *я* (*'а*), без да се влияе по-нататък от характера на следващата сричка. В западните български говори широкото ятово *е* е започнало да се стеснява във всяко положение и да се преобръща в обикновено *е*. Тези процеси са

се извършвали бавно. До XV в. все още е преобладавал старият гласеж на ятовата гласна. От XVI в. нататък започват да се очертават по-рязко неговите застъпници *я* (*'а*) и *е*. По такъв начин ятовата гласна загубва в българския език своя специфичен стар гласеж и престава да съществува като самостойна гласна. В българското писмо старият буквен знак ѣ въпреки промените, които бяха настанали с неговия гласеж, се пазеше до късно. Той се произнасяше ту като *я* (*'а*), ту като *е* и затова бе започнал да се нарича *е-двойно*. Буквеният знак ѣ бе премахнат от българския правопис едва с последната реформа от 1945 г.

Носови гласни. Голямата носовка ѫ е имала в старобългарски звукова стойност на носово *о*, а малката носовка ѧ — стойност на носово *е*. Още преди да загубят тия гласни своя носов характер, основният им гласеж се променил. От XII в. нататък голямата носовка се променя в носово ъ. Малката носовка, когато се намирала под ударение, в по-голямата част от българските диалекти от XII в. нататък също така преминава в носово ъ, но с мек характер. По тоя начин е настанало почти пълно сближение в гласежа на двете носовки през среднобългарския период. Затова през този период носовките не се пишат на своето място, а са размесени — след меки съгласни се пише предимно ѧ (в същност мек носов ъ), а след твърди съгласни ѫ (т. е. твърд носов ъ). Носовостта се пази в български език приблизително до XIII в. включително. В някои диалекти обаче носовостта се пазела до късно, а в някои македоно-български говори тя се пази и до днес. След загубата на носовостта голямата носовка се променя в чиста ерова гласна, а малката носовка от мека ерова носовка се променя в чиста гласна *е*. Така например старобългарските думи зѫбъ, пѫть, дѫбъ, рѫка, дѫга днес гласят *зъб, път, дъб, ръка, дъга*, а старобългарските думи мѧсо, рѧдъ, грѧда, сѣмѧ днес гласят *месо, ред, греда, семе*.

Ерова гласна, която се получила от голямата носовка, е съвпаднала със старата ерова гласна. В някои български диалекти тази нова ерова гласна, наследница на ъ и на ѫ, от XIV в. нататък се е подлагала на нови промени, най-обикновената от които е преходът й в *а*, сравни например днешните диалектни форми *пат, заб, даб, мах, сан* вместо старите пѫть, зѫбъ, дѫбъ, мъхъ, сънъ.

Гласна ъ. Тая гласна се е пазела в български език до XIII в. Оттогава тя започнала да преминава в гласна *и*. Така в днешния български език думи като рꙑба, дꙑмъ, сꙑнъ, мꙑсль, бꙑкъ се изговарят *риба, дим, син, мисъл, бик.*

Промени в именната система на българския език. Много по-съществени са промените, които са станали в морфологията на българския език. И в другите славянски езици са ставали промени във фонетиката, които по значение и количество не отстъпват на промените в български език. Но в областта на морфологията на българския език наблюдаваме такива коренни промени, каквито не се срещат в останалите славянски езици. Докато всички славянски езици пазят сравнително добре старите падежи на праславянския език, българският език ги е загубил напълно. От някогашните падежни форми в днешния български език има само остатъци. Изчезнали са и формите за двойствено число при имената.

Постепенното изчезване на падежните форми е ставало през течение на среднобългарския период. За жалост среднобългарските паметници, които не отразяват добре състоянието на живия език, ни дават много малко данни, за да проследяваме в подробности как е протичал този толкова важен процес в живота на българския език.

От откъслечните сведения, които ни дават среднобългарските паметници, можем да направим заключение, че падежните окончания са се губели най-рано при онези падежи, които и в старобългарски са могли да бъдат употребени с предлози. Така например в един надпис от XIII в. в старата църква на с. Бояна, в околностите на София, четем при цѣрстѣѡ блъгарскоѥ, т. е. без падежно окончание за местен падеж, какъвто се е употребявал с предлога при в старобългарски. По-късно започват да се губят окончанията и на ония падежи, които са се употребявали без предлог, т. е. на родителен, дателен и винителен. Най-рано от тези три падежа е изчезнал родителният. При случаите, когато е изразявал притежателно отношение, той е бил заменян първоначално с дателен падеж. В много среднобългарски паметници не се употребява родителен падеж за притежание, а само дателен падеж. Остатъци от това състояние откриваме и днес в български език при употребата на дателни форми на крат-

ките лични местоимения за изразяване на притежателно значение, например *баща ми* вм. *моят баща, майка му* вм. *неговата майка*. Как е изчезнал и дателният падеж, мъчно може да се установи. Той е започнал да се замеия с предлог *на* и неизменяемата форма на името. Тъй като родителният падеж за притежание е бил известен през среднобългарски от дателен падеж, в днешния български език и притежателното отношение се изразява чрез предлог *на*, например *дадох на ученика* (дателно отношение), но и *книгата на ученика* (родително отношение). Винителната падежна форма, т. е. формата на прякото допълнение, се е пазела най-дълго. В по-голямата част от старобългарските склонения тя е съвпадала в единствено число с именителната форма на имената. Вследствие на това се е зародило взаимно влияние между двете форми, в резултат на което винителната форма е започнала да се употребява като именителна. Употребата на старата винителна форма като обща представителна форма на имената в днешния български език най-добре личи при онния съществителни, чиято стара винителна форма рязко се е отличавала от именителната. Това са по-голямата част на имената от женски род. При онния от тях, които са окончавали на ѧ (жена дѣва), винителната форма е окончавала на -ѫ (женѫ, дѣвѫ). В днешните източни български говори тия имена, особено когато носят ударение върху крайната си гласна, гласят *главъ — главъта, горъ — горъта, косъ — косъта* и т. н. Ерова-та гласна, която се слуша в тия имена, е тяхното старо винително окончание -ѫ, което по силата на историческите фонетически закони на българския език се е променило в ъ.

Най-здраво в български език се държи старият звателен падеж, който, строго погледнато, е само една форма на обръщение и не изтъква някаква синтактична роля на имената в изречението. Наличието на звателни форми в днешния български език следователно не нарушава общия аналитичен начин за изразяване на синтактичните отношения в изречението.

Причини за разпадането на склонението в български език. Въпросът за причините, които предизвикват разпадането на падежните форми в български език, е един от най-трудните за разрешаване. С голяма известност се ползуваше доскоро теорията за фонетичните изравнявания, кои-

то се вземаха за единствена причина, пораждаща склонност към аналитизъм. Според тая теория особеното развитие на гласните в български език или, по-точно казано, фонетичните сближения на ред гласни, които са се намирали в падежните окончания, е допринесло за избледняване на склонението, за заличаване на границите между отделните падежи и за установяване на една единствена, неизменяема форма на имената. Фонетичните изравнения на падежните окончания обаче не могат да се вземат като единствена причина за разпадане на склонението, защото съществуват езици, в които редица падежи имат едни и същи окончания и въпреки това не са преминали към аналитичен строеж на именната си система.

Друга теория търсеше причините за разпадането на падежните форми в български език в засилената употреба на предлозите. Няма никакво съмнение, че ролята на предлозите в аналитичните езици е от голямо значение. С тяхна помощ се изразяват падежните отношения и в същност те правят излишно склонението на имената. Но и засилването на употребата на предлозите не може да се вземе като единствена причина за разпадането на падежните форми. Засилена употреба на предлози се среща в много езици, които пазят старото склонение на имената. Такова е положението в днешните славянски езици, в които се наблюдава чувствително по-широка употреба на предлозите в сравнение с по-старите периоди на техния развой. Въпреки това тези езици пазят своето склонение. Засилена употреба на предлози се наблюдава и в средно-български. Без да отричаме следователно ролята на предлозите за ограничаване на падежните форми, ние не можем да ги сметнем за единствена причина, която предизвиква загубването на падежите в даден език.

Има теории, според които загубването на падежните форми в български език е последица от чуждо влияние. Още в средата на миналия век се е създала теорията за ролята на езика на старите траки и илири върху аналитичния развой на българския език. Тая теория има привърженици и до днес. Според нея разпадането на склонението в български език е станало поради смесването на прастарото балканско население от илири и траки с поселилите се тук в VI—VII в. славяно-български племена. Старото балканско население е било в огромната си част пославянчено, но в замяна на това то е упражнило мощно

влияние върху езика на българските славяни, като е определило основните насоки на неговия развой. Трако-илирийската теория има много слаби страни. Преди всичко науката много малко познава особеностите на езика на траки и илири. Напълно е неизвестно дали тези езици са се отличавали с аналитичен строеж, за да могат да упражнят съответното влияние и върху езика на славяно-българските племена. От друга страна, дълго време преди идването на славяните на Балканския полуостров огромната част от старото тракийско и илирийско население е била романизувана или елинизувана. Доколкото е имало все още трако-илирийско население със запазен свой говор, то не е представяло някакъв издигнат в културно отношение народностен слой, способен да оказва толкова мощно влияние върху новодошлите славяни. Че трако-илирийската теория е съвсем неоснователна, се вижда ясно от синтетичния характер на старобългарския език. Ако развоят към аналитизъм в български език беше последица на влияние от страна на езика на траки и илири, това влияние без друго щеше да намери отражение още в старобългарски език, в основата на който бе легнал един от племенните български диалекти от втората половина на IX в. Очевидно е, че разпадането на падежните форми в български език трябва да бъде отнесено към много по-късна епоха.

В прехода от синтетизъм към аналитизъм в именната система на българския език трябва да виждаме сложен процес, в който вътрешните закони за развой на езика се преплитат с влияния, които идат от специфичната балканска среда, от разнообразните връзки, в които влиза българското население главно с романско и елинизувано население, в резултат на което се създават общи развойни тенденции във всички балкански езици. Още при заселването си на Балканския полуостров българските славяни заварват тук романизувано и елинизувано население, което е познавало в своята граматична система малък брой падежни форми. В българския език обаче тенденцията към аналитизъм се заражда по-късно, когато вследствие на самостойния развой на звуковата система на езика се създават необходимите условия за по-решително нарушаване на старите склонитбени форми. С течение на времето промените в звуковата система на българския език довеждат до чувствително уеднаквяване на редица па-

дежни окончания. При тия условия влиянието на чуждоезичната среда поражда закона за развой към пълен аналитизъм в областта на имената.

Остатъци от старобългарските падежи. Остатъците от старобългарските падежи, които се срещат в съвременния български език, са от два вида. Една част от тях са стари падежни форми, които откриваме в отделни случаи при наименования на живи същества и при собствени имена. Друга част представят вкаменели падежни форми, които се употребяват като наречия. И двата вида остатъци се срещат в най-голям брой в някои народни говори. В книжовния език примери от първия тип не се срещат. Под влияние на източни говори обаче в литературния език все още можеха доскоро да се срещнат при мъжки собствени имена форми от стария родителен падеж, който е бил употребяван вместо винителен падеж, например *стихотворенията на Ивана Вазова* или *стихотворенията на Ивана Вазов, видях Стояна, казах на Бояна, повикаха Пейча* и т. н. Ограничени са вече в литературния език такива изрази като *няма срама, няма страха*, в които живеят стари родителни форми при отрицание. По-живи са фразите *от кумова срама, от памти века*—остатъци от стар родителен падеж след предлог *от*.

Остатъци от втория тип, т. е. вкаменели падежни форми, употребявани като наречия, са доста на брой в книжовния език. По голяма част от тях са следи от стария творителен падеж, например *кръгом, редом, гърбом, денем, нощем*. Със старото творително окончание *-ом* се образуват наречия и от глаголни основи, например *мълком, тичешком, шепнешком*.

Архаични народни падежни форми се употребяват понякога в поетичния език и в езика на писатели, които обичат да използуват в творенията си народни обрати, сравни например *три годин* (стар родителен падеж), *майце си* (стар дателен падеж) у Хр. Ботев. Особено чести са остатъците от падежни форми в езика на писателя Т. Г. Влайков, например *дяду* (стар дателен падеж), *Колчу* (стар дателен падеж), *толкова душ* (стар родителен падеж), *Ненко каза Донки* (стар дателен падеж), *тежък камък падна Райки на сърцето* (стар дателен падеж). Стари дателни падежи се срещат и в езика на П. П. Славейков, например *сърцето Ралици досегна, майци на сърце*

това зле падаше. У П. П. Славейков намираме и следните наречия, образувани с окончания на стария творителен падеж: *следом, вихром, градом* (като град — *градом пот се от морно чело рони), поредом, опаком, околом, задним.*

Членна форма. Членната форма представя една от най-отличителните черти на българския език. Заедно с аналитичния характер на именната система тя образува най-съществения и най-типичния, което определя обособеното място на българския език между останалите славянски езици. Нито един език от славянското езиково семейство не притежава членна форма.

Появата на членна форма в развоя на българския език е едно от явленията, стоящи в тясна връзка с условията, в които е бил поставен да се развива българският език на балканска почва, с други думи, както разпадането на склонението, така и появата на членна форма е последица от развоя на редица общи във всички балкански езици тенденции. Във всеки отделен балкански език обаче членните форми са се развили и оформили по свои пътища и със свои собствени средства.

Членната форма спада към така наречените езикови определители, чиято служба е да определят и индивидуализуват дадено име спрямо останалите имена. Членът е начин за изразяване на определеност в много езици, но не във всички. В български език, както и във всички други езици, които познават членна форма, тя води началото си от стари показателни местоимения. Постоянната употреба на показателните местоимения при съществителните довежда с течение на времето до пълно заличаване на тяхното показателно значение и ги превръща в обикновени изразители на определеност на понятието, към което се отнасят, т. е. в членни форми. Но не всички показателни местоимения са могли да се преобразуват в членни форми. Служба на членна форма са могли да придобият само така наречените слаби показателни местоимения, които се отличават от обикновените показателни местоимения по това, че не показват самия предмет или лице, а формулираното по-рано понятие за тях. Те обикновено имат по-кратки и по-слаби форми и се прибавят към имената като частици, които нямат самостоятелно ударение.

По законите на словореда в старобългарски език слабите показателни местоимения винаги са се поставяли

след името, към което се отнасят. Така се е установила с течение на времето една от най-характерните черти на българската членна форма, именно нейната употреба след имената, например *град-ъ-т, стена-та, село-то.* В повечето европейски езици (например във френски, немски и английски език) членната форма се поставя пред името.

Членната форма в български език се развива през периода на неговия обособен исторически живот. Имаме данни, от които можем да съдим, че българската членна форма е била не в зачатъчно, но в доста напреднало състояние още в X в. в някои старобългарски диалекти. Това са били източнобългарски диалекти. В съчиненията на Йоан Екзарх, български писател от Симеоново време, вече се срещат членни форми. В солунския диалект от IX—X в. членната форма не е била още напълно развита. Ето защо в старобългарските паметници същински членни форми не се срещат, а само някои техни заченки. За старинността на членната форма говори между другото и самият неин вид, особено при имената за среден род множествено число — *села-та, места-та, деца-та.* Член *-та* представя старо показателно местоимение за среден род множествено число, което отдавна е престанало да се употребява в български език, а се е употребявало в старобългарски и в ранния среднобългарски период.

Членната форма е била вече напълно развита през среднобългарския период в говоримата българска реч. Но голямото преклонение, което са имали писателите към древния български език, в който няма членни форми, ги е принуждавало да отбягват членната форма като типична народна особеност. Според техните средновековни разбирания не е трябвало да ѝ се отделя място в литературния език. Ето защо членни форми се срещат в много малко среднобългарски паметници, и то главно в такива, чийто език не е бил скован от влиянието на традицията.

В старобългарски са съществували следните показателни местоимения: тъ та то; онъ она оно; овъ ова ово; сь сн се. Членни форми е могло да се образуват от всички тези местоимения, когато са били употребявани като слаби показателни местоимения. С течение на времето в български език надделяват членните форми, образувани с първото показателно местоимение: *човек-ъ-т, маса-та, детето.* Членни форми, образувани с останалите местоимения, се срещат по говорите. Например в родопските говори съ-

ществуват членни форми, образувани с показателно местоимение онъ, она, оно и съ сн се — *женана, фурнаса (жената, фурната).* В западни български диалекти се срещат членни форми, образувани с показателно местоимение овъ, ова, ово, например *дете-во, жена-ва.*

Промени в глаголната система. В областта на глаголната система промените, които настават в български език, са много по-малко в сравнение с промените, които се отбелязват в системата на имената. Едно от най-типичните явления в развоя на българския език е загубата на така наречените именни глаголни форми, т. е. на инфинитивната форма и на някои причастни форми. Следователно наред със загубата на падежните форми се наблюдава и ограничаване на ония глаголни категории, които по своето значение са стояли най-близо до имената.

Общо взето, в българския език се е запазило онова богатство на глаголните форми, което е било характерно за старобългарски език с неговите три основни времена *(сегашно, минало и бъдеще)* и отделни форми за изразяване на съотношение по време между минали и бъдещи действия, а именно: *сегашно време* (бєрѫ — *бера*), *минало несвършено време* (бєрѣахъ —*берях*), минало свършено време (бьрахъ — *брах*), минало неопределено — перфект (бьралъ iесмъ — *брал съм*), минало предварително (бьралъ бѣхъ — *брал бях*), бъдеще време (хоштѫ бьрати — *ще бера*), бъдеще предварително (вѫдѫ бьралъ — *ще бъда брал*).

Ново значение придобиват в български език формите на миналото неопределено време, което в старобългарската граматика носи наименование перфект. От XVI в. нататък формите на това време започват да се употребяват за изразяване на действия, на които разказвачът не е бил непосредствен свидетел. По същото време в български език покрай оцелялото минало действително причастие на *-л* от типа *брал, чел* се появява нова причастна форма, така наречената минало несвършено причастие *берял, четял,* което няма съответствия в старобългарския език. По тоя начин в новобългарски език се установява ново глаголно наклонение за преизказване, което в сравнение със старобългарски представя предимство на новобългарската глаголна система.

Що се отнася до останалите граматични особености на глагола, най-чувствителна промяна спрямо положението,

което имаме в старобългарски език, настава с двойственото число, което се е загубило напълно.

Всички останали промени на глаголите в български език са от чисто формално естество или се заключават в загубата на глаголни форми, които не са имали свое специално значение, а са съществували като паралелни форми за изразяване на едно и също глаголно действие. По-долу ще изтъкнем някои от по-важните промени от тоя род.

Сегашно време. В новобългарски глаголите имат три основи за сегашно време, с оглед на които се разпределят на три спрежения. Основите на *-е* и *-и* са съществували и в старобългарски. Нови са основите на *-а (дав-а-ш, глед-а-ш, взем-а-ш).* Те се появяват през среднобългарския период като резултат на фонетични промени при някои глаголи със сегашна основа на *-е*.

В окончанията на глаголните лица в развоя на български език са станали някои промени, които могат да се видят добре от съпоставянето на следните по-типични за старобългарски и новобългарски спрягания на глаголи в сегашно време.

Старобълг.	*Новобълг.*
БЪРАТИ	
ед. ч.	ед. ч.
1 л. берѫ	бера
2 л. берешн	береш
3 л. беретъ	бере
мн. ч.	мн. ч.
1 л. беремъ	берем
2 л. берете	берете
3 л. берѫтъ	берат
ХВАЛИТИ	
ед. ч.	ед. ч.
1 л. хвалѭ	хваля
2 л. хвалишн	хвалиш
3 л. хвалитъ	хвали
мн. ч.	мн. ч.
1 л. хвалимъ	хвалим
2 л. хвалите	хвалите
3 л. хвалѧтъ	хвалят

В 1 л. ед. ч. окончанието в старобългарски е било -ѫ или -ѭ. В новобългарски окончанието е -*а* или -*я*. Както знаем, голямата носовка се променя в български език в -ъ. Според отдавна установено в правописа на българския книжовен език правило в окончанията на глаголите за 1 л. ед. ч. се пише не ъ, а *а* и *я*. Че тези окончания са наследници на старобългарски ѫ и ѭ, личи най-добре, когато те носят ударение. Тогава окончанията -*а* и -*я* се произнасят в българския литературен език като -ъ и -'ъ, -й'ъ, напр. *чета́* (произнасяно *четъ́*), *греба́* (произнасяно *гребъ́*), *влека́* (произнасяно *влекъ́*), *горя́* (произнасяно *гор'ъ́*), *търпя́* (произнасяно *търп'ъ́*), *стоя́* (произнасяно *стой'ъ́*).

В 3 л. мн. ч. окончанията в старобългарски са били -ѫтъ или -ѧтъ. Поради смесването на носовките през средновековната епоха окончанията са се уеднаквили и са се превърнали в -*ът* (от старо -ѫтъ) и в -*'ът* (от старо -ѧтъ). По отдавна установено правило в българския правопис тия окончания се пишат не с ерова гласна, а с *а* и *я*, именно -*ат* и -*ят*. Че в тия окончания в същност имаме ерови гласни, личи най-добре от начина, по който те се изговарят, когато носят ударение, напр. *четя́т* (произнасяно *четъ́т*), *гребя́т* (произнасяно *гребъ́т*), *влекя́т* (произнасяно *влекъ́т*), *горя́т* (произнасяно *гор'ъ́т*), *търпя́т* (произнасяно *търп'ъ́т*), *стоя́т* (произнасяно *стой'ъ́т*).

Глаголите от трето новобългарско спрежение окончават в 1 л. ед. ч. сегашно време на -*м*: *пада-м*, *скача-м*. Това окончание е било много рядко в старобългарски език. Характерно е било само за малък брой глаголи, между които са спадали глаголите *имам*, *ям* и *съм*. Разпространяването на това окончание в български език е станало по-късно. Особено широко разпространение окончанието -*м* получава в западните български говори.

Минало несвършено време. Образци от спрежения на старобългарски и новобългарски глаголи в минало несвършено време:

Старобълг.	*Новобълг.*
ед. ч.	ед. ч.
1 л. скрѣбѣахъ	скърбях
2 л. скрѣбѣаше	скърбеше
3 л. скрѣбѣаше	скърбеше

мн. ч.	мн. ч.
1 л. скрѣбѣахомъ	скърбяхме
2 л. скрѣбѣасте	скърбяхте
3 л. скрѣбѣахѫ	скърбяха

Както може да се заключи от сравнението на приведените образци, промените, които са станали в окончанията на минало несвършено време, се заключават, от една страна, в стягане на групата ѣа в ѣ, което по-късно според положението си в думата преминава ту в *я*, ту в *е*, и в приемането на окончания *-хме*, *-хте* в 1 и 2 л. мн. ч. Окончанието на формата за 3 л. мн. ч. -хѫ се пише сега *-ха*, а не *-хъ*.

Минало свършено време. За изразяване на минало свършено време в старобългарски са съществували доста разнообразни форми, които при развитието на български език са се загубили. По-долу ще приведем два образеца от запазените днес форми за минало свършено време с техните старобългарски предходници.

Старобълг.	*Новобълг.*
ед. ч.	ед. ч.
1 л. видѣхъ	видях
2 л. видѣ	видя
3 л. видѣ	видя
мн. ч.	мн. ч.
1 л. видѣхомъ	видяхме
2 л. видѣсте	видяхте
3 л. видѣшѧ	видяха

Промените, които са станали с формите за минало свършено време, засягат окончанията на трите лица за множествено число. В днешния български език тия окончания са се изравнили с окончанията на минало несвършено време. Пълно съвпадане обаче на формите за двете минали времена не става, защото основите, от които те се образуват, си остават в повечето случаи различни.

Бъдеще време. Старобългарското просто бъдеще време, т. е. бъдеще време, изразявано с формите за сегашно време на глаголите от свършен вид, се е загубило още през среднобългарския период. Оттогава именно бъдеще

време и на глаголите от свършен вид е започнало да се предава описателно, както се е предавало бъдеще време на глаголите от несвършен вид в старобългарски език. Спомагателните глаголи, с които се е образувало бъдеще време в старобългарски, са били няколко на брой. С течение на времето обаче започва да се употребява само един от тях, а именно глаголът хощѫ, който, когато не се употребявал като спомагателен глагол, е имал значение 'искам, желая'. Спомагателният глагол, който се е свързвал с инфинитивната форма на спрегаемия глагол, за да образува форма за бъдеще време, първоначално се е спрягал напълно, например азъ хощѫ писати, ты хощеши писати, онъ хощетъ писати и т. н. По-късно той се съкращава и в края на краищата от него остава само една неизменяема частица *ще*. Инфинитивната форма на глагола се е разложила в определена форма с частица *да*, вследствие на което от хощѫ писати се е получило *ще да пиша*, а после само *ще пиша*. Преходната форма *ще да пиша* е много обикновена у някои писатели от края на миналия век, например у Ботев и Каравелов.

§ 8. НЯКОЛКО ВЪПРОСА ИЗ РАЗВОЯ НА БЪЛГАРСКИЯ СИНТАКСИС

Строеж на изречението. Съгласуване. В строежа на старобългарското и новобългарското изречение съществуват доста прилики, но и някои чувствителни отлики. По-голямата част от различията се обуславят от настанилия се в именната система на българския език аналитизъм.

Една от най-типичните черти на изречението представя граматичното съгласуване на неговите съставни части. В старобългарски поради синтетичния характер на неговите форми съгласуването приема много по-ярък отпечатък. Докато в новобългарски то става само по род, число и лице, в старобългарски имаме и съгласуване по падеж. Загубата на родовите окончания за множествено число при прилагателните и родовите местоимения в новобългарски понижава още повече във формално отношение степента на съгласуването в сравнение със старобългарски.

Както в новобългарски, така и в старобългарски граматическото съгласуване може да бъде подменено с логическо. Това става при колективни имена или при имена, означаващи множество. Често тоя род имена се свързват с глаголи в мн. ч.: весь народъ дивлѣахѫ сѧ, весь градъ изиде, въпрашаахѫ же его дружина. Същото се наблюдава и в среднобългарски. Сравни следния пасаж от Болонския псалтир: ѫзыкъ нюденскъ наро гнѣваахѫ сѧ.

Главни части на простото изречение. В старобългарски субектът е могъл да бъде изразяван главно чрез съществително или местоимение, но също така и чрез прилагателно, числително и причастие. С някои ограничения същите начини за изразяване на субекта съществуват и в новобългарски. Ограниченията засягат ония случаи, при които в стария период на езика в служба на субект са били употребявани сегашни действителни или минали действителни първи причастия. Заедно с изчезването на съответните причастия тия фрази са станали невъзможни за днешния народен език. В съвременния литературен език те могат да бъдат изразени с нови причастни форми за сегашно време или с причастни форми на *-л*: *пътуващите се любуваха на хубавите гледки, пострадалият при катастрофата бърже възстанови своето здраве.* В служба на субект обаче и до днес може да се употреби страдателно причастие и в народния език, например да съвѣдетъ сѧ реченое пророкомь може напълно в съгласие с народния език да се предаде по следния начин: *да се сбъдне реченото от пророка.*

Както в новобългарски, така и в старобългарски личното местоимение обикновено се изпуска при лични глаголи. То може да бъде употребено само когато се набляга по-силно върху предлога, например глаголѭ и азъ глаголѭ.

Както в старобългарски, така и в новобългарски в служба на сказуемо се явява глаголът. Известни различия съществуват при оформянето на сложното сказуемо. Като част на сложно сказуемо в старобългарски можем да имаме причастна форма, например искусъ бѣ очѣма на съньмиштѣ; бышѧ ризы его льшташтѧ сѧ. Подобни конструкции са напълно чужди както на съвременния народен език, така и на съвременния литературен език.

Въпросителни изречения. В строежа на въпросителните местоимения не е настанала промяна. В някои за-

падни български диалекти имаме известно ограничаване на въпросителната частица *ли*, характерна както за старобългарски, така и за новобългарски при въпросителни изречения, с които се търси потвърждение или отрицание на някаква възможност. При отпадане на частица *ли* въпросителният характер на изречението се подчертава с интонационни средства. Старобългарската частица ѣда, употребявана при въпросителни изречения, изразяващи известна изненада, пряко ѣдалн се оформява в новобългарски *дали*. По своите функции на старобългарско ѣда днес съответствува и частицата *нима*, която се употребява в източнобългарските говори и в литературния език, но не е засвидетелствувана в по-старите български ръкописи. Не съществува разлика и в оформянето на косвените въпроси в старобългарски и новобългарски.

Безлични глаголи за изразяване на съществуване. В старобългарски като безличен глагол за изразяване на съществуване (при така наречените екзистенциални изречения) се употребяват формите за 3 л. ед. ч. на глагола бытн, а в новобългарски глаголите *има-няма*, срѣвни тъгда оувѣси въ часъ бѣдъı твоѥıа, ıако ѥстъ богъ на небесѣхъ „тогава ще узнаеш в часа на твоето нещастие, че има бог на небесата"; никакоже бѣаше водъı питиıа „нямаше никак вода за пиене"; чловѣкъ бѣ домовитъ „имаше един човек стопанин". Промяната е типична за български език, тъй като в останалите славянски езици в подобни случаи се запазва положението, което имаме в старобългарски. В случаи, когато се изтъква, че нещо съществува като притежание на някого, в старобългарски се явяват конструкции с подлог и определен глагол, например ѥи бѣ сестра „тя имаше сестра", не бѣ нма чада „те (двамата) нямаха дете". Следа от родителен падеж за отрицание, в който се поставя в старобългарски името, чието съществуване се отрича, представя родително-винителната форма на личните местоимения в днешния български език след безличен глагол за съществуване *няма*: *няма го, няма я, няма ги*.

Отрицание. Обикновената отрицателна частица както в старобългарски, така и в новобългарски е *не*. За разлика от новобългарски тя може да стои в старобългарски пред оная част на изречението, към която се отнася отрицанието, следователно може да стои както пред глаголи (или глаголна група), така и пред друга някоя част на из-

реченията, например никы же рабъ не можетъ двѣма господинома работати „никой слуга не може да слугува на двама господари“, но и не и мытаре ли тожде творатъ. Буквалният превод на втората фраза не е естествен за новобългарски („не митарите ли правят същото“). Правилният новобългарски превод изисква да се постави отрицанието пред глагола: „не правят ли митарите същото“. В новобългарския литературен език отрицанието може да се постави в известни случаи не само пред глагола. Това е нова черта в съвременния синтаксис на българския език.

Характерното за новобългарски двойно отрицание не е било още напълно развито в старобългарски.

Съюзи при сложни изречения. *Сложни съединителни изречения.* Най-обикновен при сложните съединителни изречения както в старобългарски, така и в новобългарски е съюзът *и*, сравни пристапьше оученици его възаша тѣло его и погрѣша „като пристъпиха, неговите ученици взеха тялото му и го погребаха“. Отрицателната форма на съюза е *ни*, сравни ни сѣжатъ ни жьнѣжатъ ни събираѭтъ въ житьници „ни сеят, ни жънат, ни събират в житница“. Рядко в служба на съединителен съюз в старобългарски и среднобългарски може да се употреби и *а*, но по-често той служи като съюз за противопоставяне. Известна тенденция към разширение показват съюзът *та*, който като съединителен съюз е по-рядък в старобългарски, отколкото в новобългарски.

Сложни съотносителни изречения. В старобългарски език сложните съотносителни изречения са се свързвали със съюзите ли, или, любо. Първите два се пазят. Третият, който представя разширение на ли, вече не се употребява. Той е свързвал само отделни части на изречението, а не цели изречения, сравни например любо въ вторѣи, любо въ третиѣи стражѣ „или във втората, или в третата стража“. Нови са в новобългарски съюзите *ту-ту*. От турски език са проникнали съюзите *я-я*, употребявани предимно в днешната разговорна реч.

Сложни противоположни изречения. В старобългарски най-силно противопоставяне се постига чрез съюза *нъ*. В среднобългарски след изпадането на крайния ер съюзът е бил удвояван, поради което се е получавала вторична назализация. В среднобългарските паметници съюзът се явява редовно като нѫ. Той обаче се е загубил в новобългарски. През ранния период от оформяването на

новобългарския литературен език се правеха опити той да бъде възкресен под форма *нъ*. Опитите останаха без резултат. На мястото на тази изкуствена форма се възприе руската форма на съюза *но*, която се срещаше още в дамаскинската литература. Преки наследници на среднобългарско нѫ представят народните форми *най-нъй*, употребявани само в народната поезия. С по-слаба адверзативност са се отличавали в старобългарски съюзите *а* и *же*. Първият продължава да живее в новобългарски, а вторият е изчезнал. Старобългарски е притежавал и съюз обаче. Днес той се среща само в литературния език. Друг старобългарски съюз алн е бил лесно изместен от гръцкия съюз *ала* поради приликата, която е съществувала между тях. От турски произход в български език е съюзът *ама*, чужд е и съюзът *ами*. Широко разпространение в новобългарски език е придобил съюзът *пък*, който по произход представя старо наречие пакъ с редуцирана коренна гласна поради енклитичния характер на съюза.

Сложни заключителни изречения. При тия изречения ще подчертаем загубата на най-разпространените в старобългарски съюзи оубо и тъмь же. Пряка е връзката между останалите старобългарски съюзи того ради, сего ради и новобългарски *поради това, заради това, за това*. В новобългарски имаме още *следствие, прочее, и тъй, тъй че*

Приставни допълнителни изречения. Най-обикновен съюз при положителните допълнителни приставни изречения в старобългарски е съюзът іако, който има и редица други функции. В новобългарски той не се употребява. На негово място се използува съюз *че*, който се явява по паметниците доста късно, едва в XIII в.

Обстоятелствени изречения за цел. В старобългарски съюзът е да, в отрицателни изречения да не и еда, например тъгда приндѣсѧ къ немоу дѣтн да рѫцѣ възложитъ на нѩ „тогава доведоха при него деца, за да положи ръце върху тях“, и на рѫкахъ възьмѫтъ тѧ, да не когда прѣтъкнешн о камень ногѫ своѭ „ще те вземат на ръце, за да не натъкнеш своя крак о камък“. В новобългарски, както се вижда от приведените по-горе примери, става засилване на съюза със за. Същата особеност е характерна и за останалите балкански езици. В източнобългарски паметници от XVII — XVIII в. се среща зам да или зан да.

Обстоятелствени изречения за причина. В старобългарски се използуват многобройни съюзи, някои от които имат и друга служба. Ще отбележим съюзите ꙗко, ѣда, ѥже. Много чест в старобългарски е и съюзът бо или нбо. Днес той не се употребява. В съвременния литературен език се употребява *понеже* като пряко наследство от старобългарски понеже занеже. В диалектите той е слабо разпространен. Книжовни и народни са днес съюзите *защото, загдето, затуй че.* Широко разпространение в народните говори има съюзът *оти*, който е от гръцки произход и се среща в българските паметници от XII в. нататък.

Обстоятелствени изречения за време. В старобългарски се употребяват множество съюзи, например ѥгда, вънегда, къде; коли, ꙗко, донелиже, доньдеже, отънелиже, понеже. В новобългарски имаме *когато, докогато, откогато, дордето, докато, докле, откак* и др. Както старобългарските, така и новобългарските съюзи представят в същност наречия за време.

Обстоятелствени изречения за място. И при обстоятелствените изречения за място свързването с главното изречение става чрез съюзи, които по произход са наречия. В старобългарски имаме много по-голямо разнообразие на съюзи-наречия. Новобългарските съюзи са свързани пряко само със старобълг. къде и кждѣ, сравни *гдето, където, откъдето* и т. н.

§ 9. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК КАТО БАЛКАНСКИ ЕЗИК

Без да губи своя специфичен славянски характер, българският език тръгва в своя развой в насоки, които значително го отдалечават от останалите славянски езици. От друга страна, редица много важни особености в структурата на българския език намират подобия в структурата на съседните балкански езици. Очевиден става по този начин фактът, че както в българския език, така и в останалите балкански езици са започнали да се оформят и да се проявяват еднакви развойни тенденции, които в науката намират различно обяснение. Едни от учените виждат в приликите, които откриваме между балканските езици, отражение на балканския субстрат, т. е. на влияние, идещо от онова население, което е обитавало

Балканския полуостров дълго време преди настаняването на славяните тук. Други тълкуват тия прилики като резултат от взаимни влияния на балканските езици. В такъв случай на първо място се изтъква ролята на гръцкия език, който векове наред е бил носител на по-висока култура сред балканските народи. Що се отнася специално до българския език, имаше учени, които отдаваха появата на всички особености, специфични за него и отделящи го от останалите славянски езици, на влияние от страна на румънския език.

Много слаб успех в науката имат опитите да се установят взаимни влияния между балканските езици при възникването на най-крупните и най-важните техни прилики. Все по-дълбокото и по-подробното историческо изследване на тия прилики установява вън от всяко съмнение, че един *общ* за всички балкански езици подтик се е осъществявал във всеки отделен балкански език със собствени средства и най-често по напълно различен път. Това най-добре се установява с историческото проследяване развоя на българската и румънската членна форма, чиято постпозиция най-лесно съблазняваше наблюдателите да предполагат взаимни влияния.

Но където и да се крият първопричините за приликите между българския език и останалите балкански езици (имат се пред вид новогръцки, румънски и албански), едно остава от огромно значение за нас — на балканска почва българският език развива най-крупните си и най-важни особености в разрез с останалите славянски езици и в хармония с развоя на другите балкански езици. Ще изброим тия особености на българския език.

Развой към аналитизъм. Българският език е единственият в славянското езиково семейство, който се отличава с аналитичен строеж на именната си система. Както е известно, от всички живи индоевропейски езици славянските и балтийските езици притежават най-богата склонитбена система. Българският език в това отношение стои по-близо до балканските езици. Вън от основната прилика — опростяването на склонението — между балканските езици имаме и значителни различия в подробностите, с което се подкрепя изказаната по-горе мисъл за неравномерен и по свой път осъществяван развой на предизвикана от общ подтик тенденция. По пътя към аналитичен строй българският език е отишъл много по-далече от всички останали

балкански езици, в които се пазят все още по няколко падежа.

Развой на членна форма. Типичната за българския език членна форма е чужда на останалите славянски езици. Само в някои северноруски диалекти се наблюдават явления, които приличат на българските обчленявания, без да са така жизнена и така ясно и строго прокарана система, както в български език. И с тая своя особеност българският език си прилича с останалите балкански езици. Но, както вече изтъкнахме, при оформяването на членната форма се наблюдават големи различия в отделните балкански езици. По-съществена е приликата между български, румънски и албански. Навсякъде тук имаме постпозиция на членната форма. Гръцкият език познава само предпоставен член. Постпозицията в трите споменати езика се е осъществявала по различен път.

Изчезване на инфинитивната форма. И това явление се смята типично за всички балкански езици. Голяма част от учените обаче не виждат в неговото зараждане обща причина. Те смятат, че изчезването на инфинитивната форма в балканските езици се дължи на гръцко влияние.

Образуване на бъдеще време. Още в старобългарския период се среща употреба на бъдеще време с глагола хощѫ като помощен глагол и с инфинитивната форма на спрегаемия глагол. Тая особеност остава типична със съответни промени за българския език до най-ново време. В днешния български език бъдеще време се образува с помощта на частица *ще*, остатък от стария глагол хощѫ. И в това отношение съществува пълна прилика между български и останалите балкански езици, които също така изразяват бъдеще време с помощта на глаголи със значение *искам*.

Ние имаме сериозни основания да допускаме, че под влияние на балканската среда българският език е запазил старото богатство на глаголната си система. Така например известен факт е, че славянските езици не употребяват вече старите форми за минало свършено и минало несвършено време, докато в българския език те са напълно живи. Следователно и тук сме изправени пред едно основно различие между българския език и останалите славянски езици, установило се в техния исторически живот. От друга страна, по-голяма част от балканските ези-

ци употребяват в своята глаголна система специални форми за минало свършено и минало несвършено време.

Балканизмите са се настанявали в българския език бавно, постепенно и очевидно доста неравномерно в зависимост от специфичните условия, които са съществували в отделните български диалектни области, т. е. в зависимост от по-слабото или по-чувствителното наличие в тия области на чуждоезичен елемент. Така например изброените по-горе основни балкански черти на българския език намират все още слабо отражение в най-старите наши паметници, които стоят най-близко до Кирило-Методиевите преводи. Това показва, че в онази старобългарска диалектна среда, върху която са почивали тия преводи, посочените балканизми не са били развити напълно. Както вече изтъкнахме, в старобългарските паметници е отразен такъв старобългарски диалект, който все още се е отличавал със синтактичен характер на езиковата си система. Що се отнася до членната форма, можем със сигурност да предположим, че тя в известни старобългарски диалекти е била преминала вече своя зачатъчен период на развой. В старобългарските паметници имаме многобройни фрази, в които мястото на енклитичното показателно местоимение се определя за разлика от гръцкия оригинал от специфични славянски закономерности, т. е. винаги след първия член на именната група. Това са били несъмнено заченки на членните форми, без да са имали все още ясно определена членна функция. Те представят формално-синтактичната основа на днешната българска членна форма. По-ясно изразена членна функция подобни съчетания имат на отделни места в езика на Йоан Екзарх. Всичко това показва, че членната форма се е развила по-рано в североизточните български области, а не в югозападните, които станаха люлка на старобългарския литературен език.

Че в старобългарските паметници не се срещат всички балканизми, които са типични за днешния български език, е нещо, което едва ли може да предизвика учудване. Все пак в тези паметници откриваме някои немаловажни балканизми, които са били вече развити в диалекта на братята Кирил и Методий. От тях най-ярка проява в паметниците намира приименната употреба на кратките енклитични форми за дателен падеж на личното местоимение с посесивна функция, например братъ емоу — *брат му*, ржка ѥи — *ръката ѝ* и т. н. Тези яв-

ления се свързват с наблюдаваното още в старобългарските паметници разширение на дателния падеж за притежание, един процес, който трябва да се разглежда като типична балканска развойна тенденция. Във всички балкански езици съществува правило за употреба на енклитични лични местоимения за изразяване на притежание. В гръцки език за тази цел се използуват родителни местоимения, а в останалите балкански езици, включително с българския, дателни, сравни *баща ми, баща му, баща й.* Несъмнен балканизъм в старобългарските паметници представят многобройните плеонастични употреби на енклитичните посесивно-дателни форми на личните местоимения, например донъдеже пръдѫтъ своѭ имъ — *докато дойдат своите им.* Много по-изразителен характер имат тези съчетания, когато в тях фигурира допълнително употребена енклитична форма на местоимението *свои*, например богъ во своего сѧ сѣна поуститѣ — *бог изпрати своя си син.* При все че се избягват в съвременния български литературен език, подобни обрати продължават да се срещат в говоримата днешна българска реч, например *той не слушаше никого и продължаваше да върви по своя си път.* Освен това в старобългарските паметници се срещат примери с удвоение на възвратното лично местоимение, употребено в дателен или винителен падеж, т. е. себѣ сѧ или себе сѧ. Това са и до днес най-обикновени съчетания балканизми в български език, сравни например ангелъ помѣшлаѧше въ себѣ сѧ — *ангелът мислеше в себе си*, глаголѧ в себе сѧ — *казвайки в себе си*, сѣшнѣкъ себѣ сѧ одежѫ—*като съши на себе си дреха.*

Покрай изтъкнатите по-горе главни прилики в балканските езици са се развили и множество други прилики от по-второстепенно значение, които, вкупом взети, подчертават близките връзки между тези езици. Голяма част от тия особености имат, сравнително взето, по-нова хронология и се отнасят предимно към явления от синтактичен характер. Между балканските езици се е създала в течение на времето и доста голяма общност във фразеологията. Много често някои типични балкански фразеологични обрати се откриват и в турски език, който не влиза в кръга на балканските езици. Характерни за всички балкански езици са например следните обрати, които предаваме само в тяхната българска форма: *хвана ме кашлица* (или каквато и да е друга болест), *гледай си*

работата, направих го на пух и прах, изяде ми паритe, отварям си четирите, нямам с*чупена пара, вземи единия — удари другия, не го побира умът ми, ям бой, пратих го за зелен хайвер* и т. н. Общи за всички балкански езици са и ред езикови формули за изказване на почит и на благопожелания.

§ 10. ИСТОРИЧЕСКИ ВРЪЗКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С ДРУГИ ЕЗИЦИ

Гръцко-български езикови връзки. Славянското влияние върху гръцкия език се е отразило почти изключително в лексиката. Трябва обаче да подчертаем, че броят на българските заемки в гръцкия език е доста ограничен. Наброяват се около 300—320 български думи, проникнали в гръцки език. По-голямата част от тях са пръснати в различни гръцки диалекти, най-много в епирските и тесалийските. Изобщо славяните, които са живеели в тези области, са били най-късно погърчени. В гръцкото словообразуване е успял да проникне един единствен славянски суфикс. Това е суфиксът *-ица*, който се употребява при умалителни имена в днешния гръцки език, напр. *портица* „вратичка", *психица* „душица".

Малка част от славянските заемки в гръцки език са общоупотребими. Откъм значение те спадат към различни категории. Преобладават обаче наименования на животни, растения и думи из овчарския живот. Глаголи са заети в много малко количество. Почти всички те са нови заемки и се срещат в северните гръцки области.

Гръцкото влияние върху българския език се е упражнявало в течение на много векове. То съвсем естествено е намирало отражение още в старобългарските паметници. Проникването на гръцките елементи в български език е ставало по два пътя — книжовен и народен. Началото на по-усилено книжовно влияние съвпада с времето, когато бива възприето християнството като държавна религия. От само себе си се разбира, че отразеното в старобългарските паметници гръцко влияние носи предимно книжовен характер.

И гръцкото влияние върху българския език се е отразило предимно в лексиката. Действително между българския и гръцкия език могат да се отбележат реди-

ца общности, особено от синтактичен характер, например еднаквото оформяване на финалните изречения или употребата на наречието за място *дето* (на гръцки ποῦ) в значение на относително местоимение. Но тези общности в по-голямото си число са получили на балканска почва много широко разпространение и са типични за почти всички балкански езици, без да може конкретно да се изтъкне кой език е служел за първоначален източник. Гръцко влияние от фонетично и морфологично естество може да бъде изтъкнато само в ония български говори, които са разположени на самата гръцко-българска граница. Така например в някои южни македонски говори се срещат обчленявания по гръцки образец: *празниците големите* вм. *големите празници.*

Сред гръцките лексикални елементи в българския език явно могат да се отличат два основни слоя — по-стар и по-нов. Има няколко словарни заемки, които по време на заемане се поставят в периода преди настаняването на славяните на Балканския полуостров. Това са думите *кораб* (старобълг. кораблъ от гр. καράβιον) и *колиба* (гр. καλύβη). Старинният характер на тези заемки се подчертава от факта, че гръцката съгласна β е предадена на български език чрез съгласната *б*, а не чрез *в*, какъвто характер е имала в периода, когато славяните влизат в непосредствен контакт с гърците на Балканския полуостров.

Във връзка с несвойствените за българския език звукове, с които са се отличавали някои от гръцките заемки, положението в българския език е било в части случаи неустановено. В най-старите български паметници обикновено гръцките думи са били предавани така, както са се произнасяли в гръцки език. За това е спомагало обстоятелството, че и в двете старобългарски азбуки, особено в кирилицата, са могли да бъдат употребени и гръцки букви, които са изразявали типични гръцки звукове. Не са обаче редки случаите, когато несвойствени за българския език звукове или съчетания от звукове са били замествани от други. От по-типичните случаи могат да се споменат следните:

1. Характерната гръцка междузъбна съгласна тета ϑ е била предавана често в най-старите паметници пак със съответния гръцки буквен знак, също така често обаче тя се заменя и с *т*. Последното остава в сила и в покъсния период от живота на българския език, сравни на-

пример *Тома* (Θομᾶς), *анатема* (ἀνάθεμα), *Тодор* (Θεόδωρως), *лапат* (λάπαθον) и т. н.

2. Гръцката съгласна *ф*, която е била напълно чужда на стария български език, в старобългарските паметници се предава непроменена. Такава се явява тя и днес в редица гръцки думи, проникнали по книжовен път. В думи, проникнали по народен път, тя е могла да претърпи изменения, сравни например *кух* (κοῦφος).

3. Съчетание *ам* пред съгласна в стари заемки е могло да бъде заменено с голяма носовка, сравни например сѫвота от народно гр. σάμβατος.

4. Съчетание на *ар* между съгласни е могло да се подложи на метатеза, например *мрамор* от гр. μάρμαρος.

Проникналите по народен път гръцки думи в български език много мъчно са намирали достъп в писмените паметници. Така например широко разпространената гръцка заемка *ела, елате* се явява в много късни паметници, при все че е била заета преди XIII в. Същото нещо се отнася и за редица съюзи като *оти, ала*, както и за много други глаголи и имена. Стара е и заемката *хора*, която е интересна и със семантичните си промени, станали на българска почва. Проникнала в езика положително още в XII в., тя пази през целия среднобългарски период своето старо значение на *област, местност*. Първите данни, които свидетелствуват за настаналата промяна в значението на думата, се отнасят според досегашните наши сведения към XV в. Във влахо-българските грамоти от това време можем да срещнем думата вече в двояко значение — и в значение на *област*, и в значение на *люде*.

Доста рано в българския книжовен език се явяват преводи-калки на редица гръцки думи, проникнали по книжовен път. Така например, докато известни заемки из областта на черковната терминология, като *патриарх, ангел, апостол, игумен, презвитер, литургия*, се пазят и до днес в българския език, още в най-старите наши паметници се срещат преводи-подражания на черковни термини, на християнски празници и на често употребявани в книжовния гръцки език изрази. Така възникват българските наименования на ред християнски празници, като *благовещение, богоявление, преображение, възношение*, и др. По същия начин са възникнали и са били обикнати в българския език някои съществителни и глаголи, които

и до днес са в обикновена употреба. От този ред калкирани преводи ще приведем следните случаи: *благославям* (εὐλογεῖν), *благодаря* (εὐχαριστεῖν), *благодетел* (εὐεργέτης), *благодушен* (εὐψυχός) и т. н.

Проникналите по книжовен път гръцки думи в по-стари епохи са имали различна съдба. Някои от тях с течение на времето биват обречени на забрава, сравни например следните гръцки думи, от които днес няма никакъв помен в езика, употребени в царските грамоти: метеχатн „преча", кнпоурнıа „градинарство", оргнıа „гняв", орнзмо „заповед". Други поради особено силното влияние и авторитет на църковната книжнина успяват да проникнат нашироко в народния език и да изместят от употреба исконни народни форми. Една от тези категории думи представят названията на месеците. В български език старинните названия на месеците биват изместени от проникналите чрез старата църковна литература гръцки имена, които са в същност латински по произход. Тук гръцкият език е играл роля само на посредник. В днешните български диалекти се пазят само слаби следи от старите имена на месеците. Гръцко-латинските наименования *януари, февруари, март* и т. н. изместват славянските просинець, сѣчень, соухъı, брѣзовъ, трѣвенъ, ıзокъ, чръвенъ, зарѣкъ, роуıнъ, листопадъ, гроудень, стоудень.

Няма да изброяваме всички заемки от гръцки език, които днес се употребяват в български език. Ще изтъкнем само, че сред тях се намират такива, които са с най-широка и най-обикновена употреба, сравни например *свиря, евтино, ливада, друм, креват, мириша, куц, липсва, трендафил* и много други. Покрай тези чисто народни думи се срещат и множество гръцки заемки, проникнали чрез руско и западно посредничество.

Във връзка с географското разпространение на гръцките заемки трябва да подчертаем особеното положение на югоизточните български говори В тях гръцките заемки както по брой, така и по старинност заемат видно място, сравни например следните случаи, които не откриваме в останалите български говори: *лепида* „нож без дръжка", *паплома* „лятна завивка за спане", *харкома* „мед, меден съд", *стракина* „чиния", *армасник* „годеник", *проскефал* „възглавница", *зунка* „колан", *скитавасвам* „наглеждам", *параманка* „безопасна игла", *слаха се* „случи се", *фирида* „малко зазидано прозорче" и т. н. Второ място по значение заемат югозападните говори, при това не само ония

техни разклонения, които се намират в непосредствен допир с гръцки език. Между по-типичните и уединени в техния обсег гърцизми можем да подчертаем следните: *фортома* „вече", *ровя* „гръм", *клоцам* „ритам", *вясам* „бързам" и т. н. Областните различия, които понякога се наблюдават във връзка с известна гръцка заемка, се дължат често на обстоятелството, че за основа са взимани различни диалектни форми на съответната гръцка дума.

В български език се употребяват и редица съюзи, които имат гръцки произход. Такива са: *ала, оти, мигар.* Звателната частица *море,* която се среща в народните говори и в народната словесност, е също така от гръцки произход.

Между гръцките заемки в български език имаме и голям брой глаголи, например *харесвам, вапсвам, залисвам, липсвам, парясвам, прокопсвам, втасвам* и т. н. Както се вижда, за тях е характерно наличието на съгласна *с* в наставката. Тази съгласна се среща в аористното окончание на гръцките глаголи. С нея се характеризират и най-старите гръцки заемки в български език. По българските стари паметници срещаме форми като матоурисати, липсати, канонисати, скандалисати и т. н. Наставка *-свам* е била толкова обикната, че днес може да се срещне и в глаголи от славянски произход: *белосвам, сватосвам.*

Българският език и балканският латински език. Още преди идването на римляните на Балканския полуостров гръцкият език и гръцката култура бяха направили значителни завоевания между траките и илирите. Гръцкото влияние имаше за свое изходище колониите на Черно и Адриатическо море. След римската окупация обаче в неговата сфера бе останала само Тракия. В западните покрайнини на полуострова гръцкото влияние отстъпи място на римското, което се разпространяваше във вътрешността по два пътя—от крайбрежните далматински колонии и от възникналите по долното течение на Дунав римски селища. Много по-рядка е била колонизацията в планинската вътрешност на Далмация. Най важни за насаждане на романизацията в Балканския полуостров са били обаче римските селища на река Дунав, в които латинският език е бил употребяван цели шест века.

Когато славяно-българите се появяват на юг от Дунав, главната романизувана област, която влизала в обсега на завладените от тях територии, е представлявала

тясна ивица от 70—80, най-много 100 километра в широчина, простряна на юг от голямата река. Това пространство не е било заселено еднакво гъсто с романизувано население. Най-плътно е било заселено крайбрежието на река Дунав. Почти всички градове и местности, които познаваме от античността, са били разположени по нейното течение. От устието на р. Тимок до Силистра са се набройвали до 30 градове и станции. Във вътрешността на страната са се намирали само два по-важни центъра. Отношението на броя на римските градове по течението на Дунав и градовете във вътрешността е забележително. То доказва със сигурност, че романизуваното население е било съсредоточено покрай голямата река. Оттук именно колонизацията е напредвала във вътрешността, но колкото се е отивало по-далеч от реката в южна посока, толкова романското население е ставало по-рядко.

Цяла редица географски имена в Мизия, които славяно-българите наследяват от старото население, свидетелствуват, че не е съществувала пропаст между старото население и новите завоеватели. Всички мизийски притоци на Дунав имат до ден днешен имена, които са били употребявани от римляните: *Тимок*—Timacus, *Лом*—Almus, *Цибрица*—Cebrus, *Огоста*—Augustus, *Искър* - Oescus, *Вит*—Utus, *Осъм*—Asimus, *Янтра*—Jatrus. Към тях можем да прибавим и следните наименования на градове: *Бонония*—Видин, *Флоренциана*—Флорентин, *Рациария*—Арчар, *Утус*—Сомовит, *Дорострум*—*Дристра*—Силистра, *Никополис*—Никюп. При все че почти всички изброени имена не са по своя далечен произход романски, те са свидетелство за непосредствен контакт, който се е създал между славяно-българското население и романизуваното население в Мизия.

Значителна част от романизуваното население в Мизия е било принудено под натиска на нахлуващите от север племена да се пръсне в различни краища на Балканския полуостров, предимно в неговите по-високи югозападни области. Следователно езиковото кръстосване между новодошлите през VI — VII в. славяно-български племена и старото романизувано население не е ставало само на мизийска почва.

По въпроса, какви са последиците за българския език от това кръстосване, не съществува голяма яснота в науката. Доста разпространено и доста правдоподобно е схващането, че влиянието на езика на романизуваното бал-

канско население заедно с влиянието на не по-малкото на брой елинизувано население е предизвикало сериозни промени в граматичния строеж на българския език в течение на продължително време, през което една част от него е била славянизувана, а друга е успяла да запази езиковата си автономност. Едно подобно схващане за причините, които са предизвикали важни промени в българския език, главно разпадането на неговите падежни форми, е много по-оправдано от предположението, което се стреми да припише тия промени на влияние от страна на старото тракоилирийско население, още повече, като се има пред вид, че в периода, когато славяно-българите засядат на Балканския полуостров, местното романизувано население е познавало в езика си само два косвени падежа.

И въпросът за лексикалните елементи в българския език, които могат да се припишат на влияние от страна на балкано-латинския език, остава доста труден и деликатен. Досега са изброявани цяла редица думи в български език от балкано-латински произход. Не всички обаче от тях са абсолютно сигурни. Някои са могли да проникнат чрез други романски въздействия било от по-рано, било от по-късно време. Ние ще изброим по-долу няколко от тях, без да твърдим, че могат без всяка уговорка да се окачествят като балкано-латински елементи: *комка* (старобълг. комъкатн) — от communicare, *олтар* — altare, *ракла* — arca, *патя* — patior, *кум* — compater, *поган* — paganus, *коледа* — calendae, *цар* — caesar, *баня* — balneum, *комин* — caminus, *цер* — cerrus, *ружа* — rosa, *матор* (старобълг. заматорѣтн „остарявам“)—maturus, *мъст*— mustus, *оцет* — acetum, *кошуля* — casula. Голяма част от изброените думи се срещат още в старобългарските паметници.

Румъно-български езикови връзки. Влиянието, което упражнява българският език върху румънския, е доста старо, доста продължително и необикновено силно. Отдавна е установено вече, че една значителна част от лексикалния състав на румънския език е от български произход. Този факт не може да се обясни по друг начин, а само като се допусне, че между българския и румънския език са ставали дълготрайни кръстосвания.

Областите, където са ставали кръстосванията между българския и румънския език, са били главно отвъддунавските влашки низини. Тук именно в течение на дълги

векове е съществувало съжителство между румънски и славянски елементи. Началото му съвпада с момента, когато румънското население е започнало да се спуска от височините на Източна Трансилвания към населените със славянски маси влашки низини. Старото население във Влахия постепенно се е претопявало сред румънското, за да изчезне напълно в течение на времето. Процесът на претопяването на славянското население в отвъддунавските области е приключил към XVI в.

Влиянието на славянския субстрат върху румънския език се отразява най-силно в лексиката. Значително по-слабо е било неговото влияние върху останалите дялове на езика. Между българските лексикални елементи в румънския език откриваме многобройни архаизми. Така например старобългарската ятова гласна (ѣ) в българските заемки в румънски език пази своя архаичен широк характер. Тя се предава като дифтонг *ea*, сравни например hrean от хрѣнъ, leac от лѣкъ, pleavă от плѣва, treaz от трѣзкъ, leasă от лѣса. Развоят на този дифтонг в *e* пред меки срички или в *a* пред срички, които съдържат *a* или ъ, се обяснява с процеси, свойствени на румънския език. Те само напомнят прегласа на ятовата гласна в български език или превръщането ѝ в *a* след затвърдели съгласни, например *цяло* в *цало*.

В румънски език са запазени стари славянски думи, в които гласна ъі се предава с ерова гласна. Тоя гласеж е стоял по-близо до фонетичния характер на гласната в ранния старобългарски период. Като примери можем да посочим думата rîs от старобългарското рѣкъ, а така също и рядката дума hîrleţ „права остра лопата“, получена чрез метатеза от рыльць „мотика“. В останалите румънски славянизми ъі се предава с *и*, което свидетелствува, че и в езика на дакийските славяни е настанал доста рано преход на тази гласна в *и*, сравни например cobila от кобъіла, grija от грижа и т. н.

Поради широкия си характер в най-ранната епоха от развоя на българския език гласна *о* е била възприемана от чужденците като *а*. Подобни случаи откриваме и в румънски език, но само при онова *о*, на което са окончавали имената от среден род, например cislă от число, ciudă „злоба“ от чоудо, colivă от коливо, daltă „длето“ от длато, feştilă „фитил“ от свѣштило, ospă „каторга“ от окъно, sită от сито и т. н.

В българските заемки в румънски език се пази на много места старата българска носовост. Носовата гласна ѫ се явява ту като un, ту като în, например cumpănă „везни“ от кѫпона, dumbravă от дѫбрава, dungă „черта“ от дѫга, luncă „ливада“ от лѫка, muncă „труд“ от мѫка, scump „скъп“ от скѫпъ, dîmb „възвишение“ от дѫбъ, zîmbre „усмихвам се“ от зѫбъ. Тази двоякост в замяната на старобългарската голяма носовка се тълкува различно. Едни приемат, че в случая имаме чисто румънски процес. Други допускат, че в двояката замяна на ѫ се отразяват различни фази от развоя на гласната в български език. Последното схващане днес преобладава в науката и се споделя от най-видните представители както на румънската, така и на славянската езикова наука. Според това схващане замяната на ѫ с un отразява състояние, което сме имали в старобългарски, а замяната на същата гласна с în отразява по-късния, т. е. среднобългарския гласеж на носовката.

С двоякост се характеризират и заместниците на малката носовка. На нейно място намираме ту in, ту în, например cinste от чѧсть, pinten „шпори“ от пѧтьно, smintire „обърканост, лудост“ от съмѧстн, sfînt от свѧтъ, rînd от рѧдъ и т. н. Тази двоякост вече правилно се тълкува като чисто румънско явление.

Освен в лексиката българското влияние върху румънския език се е разпространило и в областта на словообразуването. Славянските наставки и представки в румънски език са многобройни и продуктивни. Например славянската представка *не-* е изместила почти напълно романската представка in, например neom (от лат. homo) „чудовище“, neadevăr „неправда“, neputință „безсилие“, nemurire „безсмъртие“. В румънски език се употребяват и следните наставки от славянски произход: -ac (-акъ), -aciu (-ачь), -an (-анъ), -anie (-аньнє), -av (-авъ), -ca (-ка), -eala (-ѣлъ), -ean (-іанъ), -iv (-нєъ) и много други.

И в български език се наблюдава известно румънско влияние. За разграничаване на по-старите латински елементи от по-новите румънски ни спомага понякога различният начин, по който се предава в българския език краткото романско *a*. В заемки от латински език тази гласна се предава като *о*, което, както видяхме вече, в ранния старобългарски период е било широка гласна, например *олтар* от altare, *комин* от caminus, *оцет* от асе-

tum. В заемките от румънски език гласна *о* остава непроменена.

Най-много румънски думи се употребяват днес в областите покрай Дунав, немного голям брой са проникнали навътре до Търновско и Коларовградско. Сравнително малка част се срещат по говорите на юг от Стара планина. По-големият брой от румънските заемки имат тесен областен характер и не могат да се смятат за български литературни думи. Доста голяма част от тях са термини из овчарския бит, което свидетелствува, че румънските овчари са пасели стадата си в български земи и са разменяли известни продукти на своята стопанска дейност с българското население. Между по-обикновените и по-употребявани румънски заемки в български език ще спомена следните: *маса, костура, лимба, мушия, бордей, капра, каруца,* междуметието *май.* Термини, които се отнасят до овчарския живот, са следните: *гега, урда, сугаре, брънза, кашкавал.* Има няколко думи, които представят обратни заемки от румънски в български, т. е. думи от славянски произход, например *гринда* „греда" и *коцкар.* В основата на последната дума лежи българската дума *кост.*

Българският език и езикът на Аспаруховите българи. Аспаруховите българи са първата говореща тюркско наречие народностна група, с която българските славяни влизат в допир. Както е известно, първобългарите играят значителна роля в началния период от живота на първата българска държава. Първобългарското население обаче е съществувало само в Североизточна България. По всичко личи, че то на първо време е пазело своя матерен език, който се е говорел при Аспарух и при неговите най-близки приемници успоредно с езика на славянските племена, с които то се е намирало в договорни връзки. Подробности върху тоя език не са известни. Първобългарите не успяват да развият книжнина. Притежаваме само данни, от които се вижда, че са се правели опити да се предаде първобългарски текст с помощта на гръцка азбука. За по-широко разпространение на първобългарския тюркски език не е съществувала никаква възможност. Преобладаващата славянска маса скоро напълно поглъща първобългарския елемент, а след приемането на християнството от българския език изчезват и ония първобългарски длъжностни термини като *кан, копан,*

боил, багаин и др., които са се употребявали в държавната и военната администрация.

Тюркският език на Аспаруховите българи не само бързо изчезва, но не оставя и никакви по-чувствителни следи в езика на българските славяни. От това може да се извади сигурно заключение, че той не взима участие при оформяването на славяно-българския народностен език. Най-важна следа от езика на първобългарите е народностното наименование *българин*. През първите два века от съществуването на българската държава то означава само туранските българи. През IX в. с него са се означавали общо поданиците на българската държава без оглед на техния произход бил той славянски, или турански. По-късно, след окончателното претопяване на първобългарите сред славянската маса то остава да означава членовете на новата народност. В науката бяха правени опити да се изтъкнат в български език и други някои лексикални следи от езика на Аспаруховите българи вън от наименованието *българин* и някои първобългарски титли и длъжностни термини. Действително в някои български паметници, появили се в Североизточна България до XI в., можем да посочим думи от тюркски произход, които имаме основание да тълкуваме като влияние от страна на езика на Аспаруховите българи. Така например в Супрасълския сборник освен длъжностното наименование бълıа намираме още болıарнъ, капъ „идол", капище „езическо светилище", тнкъ „огледало", кумиръ „идол", чрътогъ „спалня". Последната дума се среща и в някои други старобългарски паметници. От изброените думи само *болярин* до известна степен е намерила по-широко разпространение и днес не е чужда и на някои български народни говори. В Савина книга и у презвитер Козма намираме бисьръ, арабска дума, попаднала в стария български литературен език чрез първобългарско посредничество. От вероятен първобългарски произход е и наставката -чии, характерна за деятелни имена и употребявана в старобългарските паметници от Преславската школа, сравни сокачии „готвач", книгъчии „книжовник". Между старобългарските думи с тая наставка изцяло първобългарски са шаръчии „художник" и самъчии „управител". Наставката е диалектна разновидност на широко разпространената днес в български език османотурска наставка *-джия*. В много старобългарски паметници се среща и първобългарската дума ковьчегъ, която и

до днес е широко разпространена в българския език. Като вероятни следи от езика на Аспаруховите българи се изтъкват още следните думи: *белег, белчуг, бъбрек, пашеног, тояга, чипаг.* Не е изключена възможността тези думи да не са пряко свързани с езика на първобългарите. Голяма част от тях имат все още несигурна етимология. От друга страна, като тюркски елементи те могат да произхождат и от нахлулите след XII в. в българските земи многобройни вълни от тюркско население — печенези, узи, кумани и татари.

Руско-български езикови връзки. Историческите връзки на българския език с руския език са много стари. Още в края на X в. в Русия биват пренесени първите старобългарски книги. Оттогава старобългарският език, който е бил използуван като църковен език, започва да упражнява значително влияние при оформяването на староруския литературен език. Чувствителни следи от това влияние се наблюдават и в съвременния руски език. Думите от български произход, които се срещат в него, обикновено се наричат „църковнославянизми" или „славянизми", с което се подчертава, че те се дължат на влиянието на стария български църковен език. Поради голямата близост, която е съществувала и продължава да съществува между български и руски език, старобългарските думи, които са били възприети в руски език, не са се чувствували като чужди. Много от тях са се употребявали и продължават да се употребяват наред със съответната народна руска дума. Те се познават най-често по своя български гласеж. Така например там, гдето в руски език в наследени от праславянски език думи имаме съчетания *оро, оло* и *ере*, в съответните думи в български език имаме съчетания *ра, ла, ре* (от по-старо *рѣ*), сравни *борода — брада, корова — крава, голова — глава, солома — слама, берег — бряг, береза — бреза.* Думи с български звукови съчетания *ра, ла, ре* се срещат в голям брой в съвременния руски литературен език успоредно с думи, в които имаме съответни руски съчетания, например *брань* покрай *оборона, прах* покрай *порох, пламя* покрай *поломя, прохлада* покрай *холод, бремя* покрай *беремя* и т. н. В друга редица наследени от праславянски език думи на мястото на съгласни *ч* и *ж* в руски език има съгласкови съчетания *шт* и *жд* в български език: *свеча — свещa, межа — междa, горожанин — гражданин.* Под влияние

на стария български черковен език в съвременния руски език съществуват още многобройни думи, които съдържат българските съчетания *шт* и *жд* вм. руски *ч* и *ж*, например *помощь, клевещу, запрещать, вождь, побеждать, ограждать* и т. н.

Много по-силно е влиянието, което руският език упражнява върху българския език. Това влияние е ускорило извънредно много развоя на българския национален език. В кратък период от време българският език се обогатява със забележителен запас от нови думи, възприети от руски език. По тоя начин се създава основата на огромния и много важен руски лексикален пласт в новобългарския литературен език. Нужно е обаче да се има пред вид, че при тия процеси не се касае за възприемане на думи, които носят белезите на чуждици. По-голямата част от тях имат своята основа в стария български език, като все още носят някои от най-отличителните негови фонетични особености. Друга част издава своето родство с корени, от които имаме и в народния български език ред словарни образувания. Ето защо например глаголи като *съвпадам, съставям, провеждам* или съществителни като *погреб, подготовка, недомлъвка, привичка, развитие* или наречия като *охотно, настойчиво, превъзходно, изключително* така бързо и дълбоко се вкореняват в българския литературен език. Неизбежен резултат от това е създаването на една рядка лексикална близост между българския и руския език.

Наслояването на руски лексикален пласт в българския език минава през няколко етапа. Руското влияние, започнало в по-значителна степен още във втората половина на XVIII в. заедно с по-усиленото проникване на руската печатна и ръкописна книга в българските земи, в течение на дълго време се настанява стихийно при подкрепата на църковнославянския език. В зараждащия се български литературен език се употребяват руски думи в напълно непроменен вид. Почти редовно се срещат изрази като *скорб, муж, перво, мука, пут, пят* и т. н. В редовна употреба е възвратната частица *ся* вм. *се*. Едва към средата на XIX в. започва съзнателно побългаряване на русизмите, което с по-нататъшното укрепване на българския национален език взема все по-големи размери и засяга по-многобройни случаи. Побългаряването се отнася до фонетичната страна на думите, като на мястото на

старите гласни ъ, ѫ, ѧ се поставят техните редовни български заместници, а не руските. Най-лесно се оказва побългаряването на форми с представки *со-*, *вос-*, *вы-*, а така също и с наставката *-ок*. Така *согласие* става *съгласие, собрание — събрание, событие — събитие, воспитание — възпитание, восторг — възторг, выстрел — изстрел, выход — изход* и т. н. Въпреки тия усилия в българския литературн език остават многобройни случаи, които запазват своя руски гласеж. По-долу ще изтъкнем няколко от тях.

На мястото на стария голям ер в силно положение в руски език се развива *о*, докато в български език ерът се пази. Ето защо на руските думи *вон, сон, мох, дождь* в български съответствуват *вън, сън, мъх, дъжд*. В литературния български език обаче поради силното руско влияние се употребяват някои думи, които съдържат *о* вм. ъ. Такива са например *точно, точка, бодър, вопъл, ропот, изтощен*. В редица български чисто книжовни форми се явява *е* на мястото на стария малък ер в силно положение. И тия думи са се настанили в български език поради силното влияние на руски език. Такива са например следните думи: *жезъл, възмездие, меч, мечта, ревност, прелест* и др. Руска фонетика има наименованието на българската национална монета — *лев* от старо лькъ, което според характерните за българския език исторически фонетични закони се променя в *лъв* и така се употребява в своето първично значение като наименование на животното *лъв*.

Както видяхме, старобългарската голяма носовка ѫ в днешния български език е заменена с ъ. В руски език тя преминава в *у*. Затова на руските думи *муж, зуб, мудрый, рука* в български език съответствуват *мъж, зъб, мъдър, ръка*. В българския литературен език все още се употребяват думи с руско застъпничество на ѫ. Такива са например *блуждая, благоухание, имущество, поручик, съюз, ругая, художник* и др. На мястото на старобългарската малка носовка ѧ в днешния български език се явява *е*, а в руския *я*. На българските думи *ред, месо, пет, клетва*, които са съдържали малка носовка, в руски език съответствуват *ряд, мясо, пять, клятва*. В днешния български литературен език има доста думи, в които се явява руският вместо българския застъпник на ѧ. Такива са например *изящен, препятствие, витяз, про-*

клятие, понятие, възприятие, занятие, необятен, вероятен. След шушкави съгласни руският заместник на ѧ се променя в *а*. Такива случаи са проникнали и в български език, например *начало, част, частен, щастие, щадя, зачатие, зачатък, началник, началствувам.* Доста на брой в българския литературен език са думите, които вместо българските съчетания *ър-ръ* съдържат съответните руски съчетания *ор-ер*. Такива са например следните случаи: *възторг, горд, кормило, вертеп, дерзая, изверг, мерзавец, осквернение, терзание, почерк, очерк.*

В днешния български език се наблюдават и някои случаи от руско а к а н е, т. е. от типичния руски литературен изговор на неударената гласна *о* като *а*. Такива са следните думи: *кънки* (рус. *коньки*), *параход* (рус. *пароход*), *каляска* (рус. *коляска*), *партенки* (рус. *портянки*), *пагон* (рус. *погон*).

Руското влияние не се ограничава само в лексиката. То има решително значение за цялостното оформяване на българския национален език. На него се дължи например обстоятелството, че българският литературен език, при все че лежи върху североизточнобългарска диалектна основа, не възприема в своята фонетична система така наречената редукция на гласните, т. е. произнасянето на неударените гласни *о, е, а* като *у, и, ъ*. Редукция на неударените гласни действително съществува и в руското литературно произношение, но тя не намира отражение в руския правопис. Руското езиково влияние върху българския език е чисто книжовно. То се упражнява чрез руската книжнина, която масово се е използувала в българските земи. За образец се е взимало руското слово, тъй като то фигурира в писмото. А този образец се противопоставя на всяко предаване на българските думи с редукция на гласните, т. е. на писането *гладну* вм. *гладно, зилену* вм. *зелено, радуст* вм. *радост* и т. н.

От руски език са възприети множество отглаголни съществителни с наставка *-ние*, например *окончание, престъпление, внушение, продължение, представление, удивление, образование* и т. н. В сравнение с народните отглаголни съществителни на *-не*, които се отличават с доста ярко подчертана глаголност, проникналите от руски език форми на *-ние* притежават качество на абстрактни думи. Това проличава ясно, когато се сравни *пеене* с *пение, движене* с *движение, писане* с *писание, учене* с *учение, дишане* с

дихание, прекланяне с *преклонение* и т. н. В днешния български език възприетите от руски език отглаголни съществителни на *-ние* имат много широко разпространение. Смисловото различие, което се е създало между тях и народните български отглаголни съществителни на *-не*, безспорно допринася извънредно много за обогатяването на българския книжовен език.

Друга важна последица от руското влияние върху българския език е оформяването на сегашните действителни причастия. Старобългарски език е познавал тая категория причастни форми. Впоследствие обаче те са се загубили и в съвременните български говори сегашни действителни причастия вече не се употребяват. Първоначално руските причастни форми се употребяват в български език в техния непроменен вид, например *читающ, отсъствующ, командующ, тържествующ, знающ, пишущ*. Покъсно те се изменят, като получават форми, които по-точно съответствуват на българските глаголни основи, от които се образуват, например *четящ, отсъствуващ, командуващ, тържествуващ, знаещ, пишещ* и т. н. Възобновяването на сегашните действителни причастия в български език, което става под силното и благотворно влияние на руски език, има голямо значение, тъй като те при умело използуване обогатяват и разнообразяват в стилово отношение съвременната българска реч.

Руското влияние се отразява благоприятно и в областта на словообразователните средства на българския език. На него се дължи например разрастването на наставките *-тел* и *-ство*, които са били много обикновени в стария български език, но после били значително ограничени в народната реч. Наставката *-тел* е била типична за деятелни имена, например *учител, водител, просветител, свидетел, слушател, мислител, ръководител* и т. н. В народните български говори по-широко разпространение за сметка на старата наставка *-тел* има наставката *-ач*, с която се образуват деятелни имена и в литературния език, например *ковач, сеяч, водач, разказвач, разносвач* и т. н. Наставката *-ство* е характерна за абстрактни имена, например *свидетелство, ръководство, равенство, пиршество, владичество* и т. н.

Руският език е главният посредник, чрез който се настанява в български език международната културна терминология, т. е. думи като *процедура, процес, федерация,*

фантазьор, конституция, революция, колекция, цивилизация, валоризация, цензура, култура, облигация, фанатизъм, полюс, минута, номерация, паника, егоизъм, директор, професор и много други. Руският език продължава да бъде единствен източник за разпространяване на редица думи в съвременния български език, чрез които се изразяват нови понятия в областта на социалистическото строителство. Такива са например *ударник, отличник, стахановец, агитпабло, агитпункт, съревнование, самокритика, самодейност, звеновод, бригадир, животновъд* и др.

Турско-български езикови връзки. Продължителното турско робство, придружено с най-жестоки асимилаторски похвати спрямо българския народ, не е могло да окаже никакво влияние върху свойствата на граматичния строеж на българския език, не е могло да измени по някакъв начин вътрешните закони на неговия развой. Действително в течение на това робство не липсват тежки моменти, когато вследствие на наложеното на българския народ двуезичие езикът на завоевателя е заплашвал доста сериозно българския език, ако не с пълно поглъщане и унищожаване, то с доста чувствително стеснение на неговата употреба сред българското население, особено в по-големите селища. Много характерно е в това отношение свидетелството на българския писател, общественик и църковен деятел Софроний Врачански (1739—1813). В едно свое съчинение от 1802 г. той открито твърди, че за да направи езика си понятен за българския читател, е употребил много турски думи, защото „българският народ в това време бе свикнал да говори повече на турски език, а своя език бе загубил поради насилието на иноверците". Българският език обаче не само успява да надделее тая опасност, но и запазва непокътнат основния характер на своя граматичен строеж.

Докато граматичният строеж на българския език в продължение на петвековното турско робство проявява своята необичайна устойчивост спрямо турските асимилаторски насилия, речниковият му състав претърпява сериозни изменения. Всичко това може лесно да се разбере, като се има пред вид обстоятелството, че речникът е най-неустойчивата част на езика и в условията на двуезичие неминуемо се подлага на чувствителни промени. При това не трябва да се забравя, че заедно с политическото

заробване турците са насаждали в българските земи нова, източна култура, която обхваща и всички области на духовния и материалния бит на българския народ. Разнообразните продукти на новата култура биват възприемани от българското население с типичната за тях турска терминология.

Проучването на турцизмите в български език може да ни подскаже пътищата, по които е ставало тяхното възприемане. Турците обсебват на първо място българския град и го преобразяват на ориенталска почва. Няма български град, който да не сочеше доскоро следи от турска терминология в наименованието на улици, пазари, квартали, местности. Пълен с турцизми е бил езикът, който се е отнасял до административния и търговския живот на града. Почти изключително турска е била и цялата занаятчийска терминология, както и терминологията, която се е отнасяла до строежа на сградите и тяхната вътрешна мобилировка. Наред с всичко това в българския език проникват множество турцизми и в областта на растителната и животинската терминология, в областта на названията на различни части на облеклото, на човешкото тяло, та дори в значителна степен в семейната и роднинската терминология. С течение на времето турцизмите проникват доста нашироко и в селския бит, и в селското стопанство. С насаждането на турската кухня се възприема и нейната турска терминология. Турски наименования са носели и продължават да носят редица кухненски съоръжения. В тия области има дълбоко вкоренени турцизми, които мъчно биха могли да бъдат изместени, сравни например *тенджера, гювеч, сарми, тава* и т. н. От турски произход са били и голяма част от изразите за изказване на учтивост, благодарност и благопожелания, които е употребявал българският народ. Хвърля се по-нататък в очи и огромният брой турски прозвища и прякори, разпространени сред българското население, и то свързани не само с отделни професии, чиято терминология е била, както подчертахме, изключително турска, но и с турски качествени прилагателни, много от които са били употребявани рядко, например *гергин — Гергинов, узун — Узунов, сиври — Сивриев* и т. н.

В сравнение с нахлулите масово турски съществителни имена броят на турските глаголи, проникнали в българския език, е значително по-малък. При включването на

турските лексикални заемки в системата на българските имена са важели същите принципи, които се прилагат и към заемките от други езици. Турските съществителни са получавали съответен граматичен род в български език в зависимост от характера на окончанието си. Много характерна промяна обаче е ставала с редица турски съществителни, които са окончавали на *-а, -у, -и.* Те са получавали ново окончание, например *ода — одая, чиви — чивия, капъ — капия, кочу — кочия* и т. н. На много по-малки промени са се подлагали турските прилагателни имена. Промяна, съответна на тая, която имаме при посочените съществителни, е ставала с ония от тях, които са имали окончание *-ли*, например *кибритлия, гайтанлия, бойлия* и т. н. Обикновено обаче те са оставали непроменени и не са получавали родови окончания, например *серт, сербез, бамбашка.* Само в редки случаи, когато окончанието на турското прилагателно име е съвпадало случайно с някоя българска наставка, то е получавало всички особености на българските прилагателни имена. Така е например с прилагателното *баят*, което може да има форми за всички родове, защото окончанието му е съвпаднало с наставка *-ат* в редица български прилагателни имена. Само една незначителна част от турските прилагателни са получавали нови български наставки, например *калп-ав, ал-ен, кьор-ав, шиш-кав, кахър-ен*, и по тоя начин са били включвани изцяло в системата на българските прилагателни имена.

Трябва да отбележим, че между многобройните лексикални заемки, възприети от турски език, голяма част, не са чисти турцизми по своя произход, а са арабски и персийски думи. Самият турски език е бил пропит в голяма степен от подобни елементи, които са преки свидетели за огромното влияние върху него от страна на езика на високо развитите стари източни култури на перси и араби. От персийски произход са например следните турски заемки в български език: *яхър, хамбар, бахча, бакшиш, пазар, бостан, чадър, ченгел, долап, душман, джам, гердан, гюле, кюше, гюл, кафтан, хан, хендек,* а от арабски произход например следните: *адет, аджамия, ахмак, бадем, бакалин, беля, берекет, файда, факир, джеб, хаймана, халка, халва, харамия, харч.* Чрез турски език проникват в български език и известен брой гръцки и латински думи, например *фенер, леген, гайтан, кантар.*

Крайният предел на непрекъснатото нарастване на турцизмите в български език трябва да се постави в първата четвърт на XIX в. Възраждането на българския народ напредва тогава заедно с постепенното отстъпление на Турция в Европа и с неспирното възмогване на младата българска буржоазия. От този момент животът на българския народ, попаднал вече под влияние на Русия и Западна Европа, започва да се измества на други основи. С непрестанното развитие на просветата върви и постепенното пренебрегване и изоставане на всичко турско. Очевидно това не може да не се отрази ярко и в езика. Възмогването на българския национален език се съпровожда преди всичко с борба против натрапените и широко разпространени турцизми, които със своята многобройност се отразяват неблагоприятно върху неговата самобитност, при все че не засягат граматичната му структура. Като чужди езикови елементи, свързани със загниващия вече в дадения исторически момент турски феодализъм, турцизмите все по-мъчно и по-мъчно могат да намерят място в буйно развиващия се под напора на напълно променената историческа обстановка млад български литературен език, за който на първо място се полагат грижи да запази своята национална славянска самобитност. И турцизмите започват да отпадат, отначало бавно, а после с много ускорен темп. Българският език обаче не можа напълно и изцяло да се освободи от тях. Продължителното, вековното кръстосване с турски език естествено не можеше да не остави своето трайно отражение в лексиката на българския език.

Силна опозиция срещу навлезлите в народния език турцизми се чувствува още в най-ранните произведения на новобългарската литература. Мощното и благотворно влияние на руския език служеше като най-здраво оръжие в ръцете на българските писатели в борбата им против турцизмите. Първите български писатели успешно изхвърлят от младия, неукрепнал още български литературен език турцизмите и ги заменят със съответни руски думи. На тия техни усилия се дължи обстоятелството, че още в самото начало на българския книжовен език се отделяше много скромно място даже на турцизми, които са станали неотлъчна част от българския народен говор. Например *таман, демек, ѝнди, аслъ* и много други се заменят с *точно, сиреч, прочее, в същност*. Все по същите

причини още в зората на новобългарския книжовен език не се отделя никакво място или се отделя напълно скромно място на много други турцизми, които българският народ е свикнал да употребява във всекидневната си реч. Такива са например *хаир*, заменян с *щастие*, *ниет*, заменян с *намерение*, *кахър*, заменян с *грижа*. Постепенно се заменят *каяфет* с *представителство*, *севда* с *любов*, *махана* с *кусур*, с *недостатък*, *фудул* с *горд*, *лезет* с *удоволствие*, *дикат* с *внимание*, *усул* с *цел*, *мираз* с *наследство*, *мурафет* с *изкуство*, *ищах* с *охота*, *кабахат* с *вина*, *каик* с *лодка*, *джинс* с *род*, *борч* с *дълг* и т. н.

Ограничаването на турцизмите в български език е бърз, но не и внезапен процес. При това той протича неравномерно в отделните разновидности на общонародния език. Най-значително се отразява в книжовния език, по-умерен е неговият ход в разговорната реч, а най-бавен сред диалектите. Неговата сила се определя и от характера на историческите моменти, които изживява българският народ. Въпреки успехите на Българското възраждане ограничаването на турцизмите в разговорната реч и в диалектите не може да отбелязва много голям напредък поради факта, че условията на двуезичие за големи части от българския народ продължават да са налице в течение на по-голямата част от XIX в. Решителен етап в непрекъснатото намаляване на турцизмите в български език представя създаването на независима българска държава. От този момент започват да отмират бърже на първо място всички думи, свързани с административната, военната и гражданската организация на турската държава. В този период се слага началото на пълно изчезване на голям брой турцизми, свързани с военното дело, здраво вкоренени дотогава в езика на българското население, например *аскер* (войска), *силях* (оръжие), *дженк* (бой), *байрак* (знаме) и т. н. И в тая област обаче, както и в редица други, останаха здраво на своето място известен брой думи, за които в български език не можаха да се намерят сполучливи заместници, например *барут*, *куршум*, *фишек*, *сачми*, *топ*. На мястото на изчезналите турцизми във военното дело в българския език се въвеждат съответни русизми.

Много бързо изчезват в български език заетите турски глаголи. Както се подчерта вече, техният брой е бил

сравнително по-малък. Днешният български литературен език, като се оставят настрана изолирани случаи като *боядисвам* или *дамгосвам*, можем да кажем, е почти напълно прочистен от турски глаголни форми. Бързо изчезват и турските наречия. Съвсем чужди на днешния български литературен език са формите като *белки, карши, чунки, санки, бая, башка, биле, дип, сал, аджеба*, които могат да се чуят в диалектите и в разговорната реч. Употребяват се още *барем* и *зер*, но най-често с особена стилна окраска. Единствено здраво загнездила се служебна дума от турски произход в българския литературен език е думата *чак*, която не се чувствува като турцизъм.

Ограничаването на турцизмите в диалектите и в неизисканата разговорна реч има някои много интересни последици. Възраждането на българския език чрез умело заменяване на турцизмите със славянски думи, взети в по-голямата си част от руски език, допринася за рязкото отделяне на по-голямото число оцелели в разговорната реч турцизми като особена категория думи със своя специфична стилна окраска. Така например в иронично-подигравателен стил вместо глагола *нагласявам* се употребява турцизмът *курдисвам* или *уйдурдисвам*, вместо *спасявам се — куртулисвам се*, вместо *уговарям — кандардисвам* и т. н. Същото нещо се отнася и до турските прилагателни и съществителни имена. В разговорната реч например в насмешливо-ироничен тон може да се каже *фукара* вм. *беден*, *завалия* вм. *нещастен*, *късмет* вм. *щастие*, *дередже* вм. *състояние*, *гайле* вм. *грижа*, *тюрлия* вм. *вид*, *съклет* вм. *притеснение*, *хаир* вм. *добрина*, *гюрултия* вм. *шум* и т. н. Всички тези случаи се използуват нерядко и от българските писатели за оцветяване речта на техни герои, взети от широките народни среди.

Погрешно би било обаче да се твърди, че турските думи са окончателно премахнати дори от литературния български език. Напротив, доста турцизми са пуснали трайни корени в българския език. Обикновено турцизмите в българския литературен език с много малко изключения се употребяват в своя първичен, непроменен турски вид. За разлика от гърцизмите в българския език, които не се чувствуват вече като чуждици, по-голямата част от турцизмите са ясни по своя произход за съзнанието на днешния образован българин, който ги употре-

бява в речта си. Друга част от тях, при все че не претърпява някакви промени в своя фонетичен състав, обикновено за средния българин не издава ясно турския си произход, например *канара, леш, торба, лале, мукава, шал, шамар.* Трета, немногобройна част от турцизмите се е подложила на промени било като е загубила типичното за турцизмите ударение върху последната сричка, било пък като е приела нови български наставки. Тази категория турцизми много здраво се е вплела в системата на българските имена и най-трудно се осъзнава като част от турския лексикален строй, например *гарга, пейка, фиданка, копче, топка, чанта, сопа, шемет.* Същия характер имат и прилагателните *ален, дорест, шишкав, кирлив, бозав.*

СЪДЪРЖАНИЕ

§ 1. Увод 3
§ 2. Източници за изучаване миналото на българския език . . 5
§ 3. Периоди в развоя на българския език 6
§ 4. Изграждане на старобългарския книжовен език през IX век 23
§ 5. Старобългарските азбуки и тяхната по-късна съдба . . . 31
§ 6. Обща характеристика на старобългарския език от Кирило-Методиевата епоха 36
§ 7. Развой на звуковата система и морфологичния строеж на българския език 40
§ 8. Няколко въпроса из развоя на българския синтаксис . . . 55
§ 9. Българският език като балкански език 60
§ 10. Исторически връзки на българския език с други езици . . 65

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

Кирил Спиридонов Мирчев

Стилов редактор М. Иванчева
Художник Евг. Босяцки
Худ. редактор Л. Димкова
Техн. редактор Ив. Якимова
Коректор: И. Маринова

*

Дадена за набор на 27. I. 1964 г. Подписана за печат на 24. II. 1964 г.
Печатни коли 5,50 Издателски коли 4,18
Формат 84/108/32 Тираж 6080 Изд. № 12303 III/7
Книжно тяло 0,21 лв. Подвързия 0,05 лв.
Цена 0,26 лв.

*

Държавно издателство „Наука и изкуство"
Печатница „Георги Димитров", София

1 лв.
1 14

Цена 0,26 лв.